

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 4(31)

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2011

Редакційна колегія

Подолька А. М., д-р юрид. наук, доц., акад. Академії вищої шк. — головний редактор
Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора
Ігнатченко А. А., канд. техн. наук — відповідальний редактор

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, доц., Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Гончаренко О. М. д-р іст. наук, доц., д-р іст. наук, Піляев І. С., д-р політ. наук, Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Економічні науки

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Піла В. І., д-р екон. наук, проф., Радзівський О. І., д-р екон. наук, проф., Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Шостак Л. Б., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф., Баєва О. В., д-р біол. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., канд. юрид. наук, проф., Бородін І. Л., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, доц., Курко М. Н., д-р юрид. наук, доц., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Подолька А. М., д-р юрид. наук, доц., академік Академії вищої шк., Юлдашев О. Х., д-р юрид. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 8 від 28 вересня 2011 р.)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

М58 Наукові праці МАУП / редкол.: А. М. Подолька (голов. ред.) [та ін.]. — К. : МАУП, 2001 — Вип. 4 (31). — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. — 174 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з політичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/4 від 26 травня 2010 р.) та юридичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/5 від 31 травня 2011 р.).

ББК 65.9(4УКР)29-2я43+67.9(4УКР)я43

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2011
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	5	Чорноштан Є. В. Особливості федералістської концепції Миколи Костомарова	84
Бернадський Б. В. Розвідувальна та інформаційно-аналітична діяльність країн світу у сфері економіки	5	Медвідь Ф. М., Димарчук О. Л., Курчина Т. О. Глобалізація засобів масової інформації: концептуальні засади	88
Гольцов А. Г. Імперська геополітика в сучасному світі: основні класичні види	14	ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	93
Дікарев О. І., Волонець О. В. Синергетичний вимір парадигми наукової картини війни: ядерна стабільність та мережеві загрози контрпоширенню	20	Мельник П. П. Аналіз сучасних організаційно-економічних проблем в агроекосистемах	93
Дікарев О. І., Дзавулько О. А. Передбачення і творення Апокаліпсису: скандинавський варіант	26	Юсеф Н. Н. Розвиток вільних торговельно-промислових зон Ісламської Республіки Іран на початку XXI ст.	97
Дікарев О. І., Стогній О. М., Крець Г. М. Політична рента: теорія та практика	34	Бульда С. О. Методичні підходи до оцінки ефективності використання ресурсного потенціалу регіону	101
Лазарович М. В. Професійна стратифікація етнічних меншин України наприкінці XIX — на початку XX ст.	42	Дмитренко Г. А., Семерей Б. В. Компонентно-параметрична модель якості трудового потенціалу в контексті реалізації людиноцентричного підходу	110
Шконда В. В., Кальянов А. В. Людський потенціал в аксіологічному вимірі	47	Дорошев А. О. Загрози та засоби досягнення економічної безпеки підприємства	115
Бондар Ю. В. Генеza і проблеми правового забезпечення інформаційних прав та свобод у сучасній Україні	54	Дукоска Катаріна Модель розвитку корпоративної культури в умовах інтернаціоналізації.....	120
Ігнатуша І. М. Між детермінізмом та передбачуваністю: прогнозування в синергетиці	59	Ейсмонт В. С. Адекватність деяких економічних концепцій специфіці макроекономічної системи України	125
Костюк Т. О. Інформаційний тероризм як метод політичного керування в сучасній Україні	65	Кітанов В. Особливості формування регіональної туристичної дестинації в Республіці Македонія.....	131
Лазаренко О. В. Проблеми інноваційного підходу в державному управлінні в контексті сучасних теорій управління	70	Магеррамзаде Алібала Саттар огли Класичні концепції міжнародної торгівлі та економічної інтеграції.....	135
Хоменко О. С. Права людини: суть, зміст та теоретико-методологічне обґрунтування	75	Пруднікова Л. О. Реформування системи міжбюджетних відносин як основа подолання нерівномірності соціально-економічного розвитку регіону (на прикладі Донбасу).....	139
Хоменко О. С. Світова та національна практика забезпечення прав людини: спільне й особливе	80		

Старих Л. В.

Концептуальні засади підготовки бакалаврів
з маркетингу медицини та фармації..... 146

ПРАВОВІ НАУКИ 150**Александров Ю. В.**

До створення державної пенітенціарної
служби України..... 150

Александров Ю. В.

Інститут амністії: його розвиток і можливі
перспективи..... 154

Котеньова О. В., Годз К. С.

Особливості укладання договору суборенди
за законодавством України 158

Кривоуст К. В.

Правові основи дослідження державного
управління у сфері внутрішньої безпеки України..... 162

Свиницький Е. М.

Порядок організації діяльності суб'єктів державного
фінансового контролю..... 168

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 172

УДК 339.9

Б. В. БЕРНАДСЬКИЙ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

РОЗВІДУВАЛЬНА ТА ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЇН СВІТУ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 5–13

Розглянуто окремі аспекти реалізації зовнішньої політики держави, роль і місце спецслужб у цьому процесі.

Конфліктогенність — невід’ємна складова сучасних міжнародних відносин, що нерозривно пов’язана із конкурентною боротьбою держав. На думку ряду фахівців, саме конкуренція є рушійним механізмом сучасного економічного прогресу, який примушує всіх суб’єктів економічної діяльності дотримуватися законів підвищення ефективності виробництва. Нині, коли центр боротьби змістився із військово-політичної (ідеологічної) сфери в економічну, в умовах прагнення світової спільноти обмежити використання у конкурентній боротьбі військових засобів, в економічній та політичній сферах робиться ставка саме на розвідувально-підривні акції.

Будь-яка держава схильна вкрай егоїстично захищати власні інтереси при вирішенні будь-яких міжнародних протиріч, одним із цих факторів могутності, що визначає місце держави у світовій політичній ієрархії, є також рівень розвитку і потенціал її спецслужб як одного з видів державної діяльності.

Органи держбезпеки — невід’ємна складова державно-бюрократичного апарату та інструмент вищої політичної влади держави. Лише у цьому аспекті можна розглядати їх роль у її зовнішньоекономічній діяльності. У будь-якому державному

утворенні вони відіграють підпорядковану роль і не проводять самостійної політики. Поряд із цим, спецслужби — органи держави, яким доручена охорона безпеки у найскладніших сферах життєдіяльності суспільства, а саме — в галузі влади та управління. І цим визначається їх роль та місце у системі органів державної влади.

У кожній державі існують власні підходи до формування державного апарату. Нині є навіть держави, які не мають власної армії. Та без спецслужб не обходиться жодна. Кожна країна має свою систему спецслужб. Наприклад, у США їх близько 18, в Україні — 4. Втрати, що несе суспільство від їх незадовільної роботи, підрахувати неможливо. Тому і діє принцип: краще хоч якісь спецслужби, ніж ніякі. А краще такі, які можуть на рівних боротися із спецслужбами головних геополітичних суперників.

Крім того, діяльність спецслужб пов’язана з необхідністю забезпечення економічного суверенітету держав на світовій арені за допомогою використання специфічних форм і методів, незважаючи на економічний тиск, якого вони зазнають ззовні або зсередини. Розвідка виступає ще й ефективним інструментом, за допомогою специфічних методів якого можна досягати набага-

то більших результатів, ніж тих, що досягаються традиційними методами.

Ми можемо визначити два основних завдання спецслужб у зовнішньоекономічній діяльності держави, що впливають із виконання ними інформаційної функції. По-перше, це проникнення до економічних секретів інших суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) та сприяння цій діяльності своєї держави на міжнародній арені. По-друге, це захист економічних інтересів держави від посягань конкурентів.

Характерна для ХХ ст. світова тенденція “еконімізації” діяльності державних спецслужб зумовлена посиленням суперечностей інтеграційного процесу. Коли ми ведемо мову про зовнішньополітичні відносини, можемо говорити про розвідувальну діяльність спецслужб. Що ж до зовнішньоекономічної сфери, то тут країни часто зіштовхуються з розвідувально-підривною діяльністю конкурентів. Її цілі та завдання підпорядковані відповідним настановам зовнішньої стратегії держави. Така діяльність, як прихована форма реалізації політичної практики, має ті самі цілі та завдання, які іноземні держави прагнуть реалізувати проведенням свого зовнішньополітичного курсу.

У ході акцій підриву, за допомогою таємних заходів конкуренти та “непорядні” партнери прагнуть досягти вигідних політичних і соціальних змін у суспільстві держави — об'єкта розвідки з метою послаблення позицій своїх наявних і потенційних конкурентів на світових ринках сировини, енергоносіїв, робочої сили та збуту готової продукції. У цьому випадку реалізація стратегічних цілей розглядається державами як передумова для загальної зміни на свою користь співвідношення сил на міжнародній арені для досягнення головної мети політичної стратегії правлячих кіл провідних держав світового і регіонального рівня: не прогавити свій шанс у сучасному перерозподілі сфер впливу та, за висловом американського політика З. Бжезінського, зайняти гідне місце в майбутній ієрархії центрів сили “нового світового порядку”.

Стратегічні цілі розвідувально-підривних заходів передбачають реалізацію трьох груп завдань:

- 1) інформаційне забезпечення зовнішньої політики правлячих кіл держави та керівників економічно-фінансових, торгових, науково-дослідних і конструкторських та виробничих структур;
- 2) проведення акцій безпосереднього підриву можливостей і потенціалу економічного конкурента;

3) створення для виконання першого і другого завдань розвідувальних позицій у певних економічних, політичних і громадських структурах конкурентів та партнерів, що об'єктивно, на перспективу створює для останніх потенційну загрозу.

Отже, завдання економічної розвідки держав зводяться до інформаційного забезпечення планування і реалізації економічної політики їх правлячих еліт, віддаючи при цьому пріоритет потребам політичного протистояння. Воно полягає у наданні розвідслужбами своїм урядовим колам інформації про стан і перспективи розвитку сукупного потенціалу іншої держави та про плани її вищого політичного керівництва, ділових і фінансових кіл відносно зміцнення її оборонної та конкурентної спроможності в економічній, торгово-фінансовій та науково-технічній сферах, а також щодо посилення протистояння за гідне місце у світі. Завдяки цій інформації можна отримувати певні організаційні переваги в плануванні та підготовці політичних, економічних і фінансових та на крайній випадок — військових чи інших акцій тиску, використовуючи чинник несподіваності при їх застосуванні.

З цього приводу О. Л. Лісовська зауважує, що економічною розвідкою охоплюються як зовнішньоекономічні зв'язки держави, так і її внутрішньої економіка.

До завдань у галузі внутрішньої економіки належать оцінка стану і перспектив розвитку економічного потенціалу держави та виявлення найважливіших її потреб у розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Отримані з цих питань дані слугують основою для визначення перспектив надання вигідного, за необхідності й підривного характеру, впливу на процеси в економіці іншої держави, протидії у реалізації її правлячими колами незалежної економічної стратегії.

Конкурентна боротьба на рівні міждержавних відносин полягає у вжитті заходів щодо здійснення вигідного впливу на партнера, а також безпосереднього підриву один одного. Незважаючи на зовнішню різноспрямованість, кінцева мета економічного підриву конкурентами спрямовується на досягнення політичних цілей. У сучасних умовах, без вигідного впливу на економіку своїх конкурентів чи партнерів, провідні держави світу не можуть розраховувати на досягнення сприятливих для них політичних умов у будь-якому регіоні.

Різновидом сучасної політичної практики з позиції тиску держав на своїх міжнародних опонентів є так звана “економічна війна”. Вона була складовою майже всіх великомасштабних таєм-

них операцій часів “холодної війни”, що проводилися США та їх союзниками по НАТО впродовж останніх повоєнних десятиліть щодо СРСР та його союзників по “соціалістичному табору”. Не спадає напруженість на цьому фронті і донині, коли “економічна війна” стала одним із пріоритетів у зовнішній політиці країн Заходу щодо іншого світу.

Звичайно, методи “економічної війни” мають успіх щодо держав, економіка яких перебуває в передкризовому або кризовому стані і є вразливою до зовнішнього негативного впливу внаслідок загострення внутрішніх протиріч, а міжнародні зв'язки мають характер економічної залежності. Зрештою, це призводить до прямого втручання у внутрішні справи тієї чи іншої країни, як це ми бачимо у випадках з прийняттям чи запереченням вимог Міжнародного валютного фонду, незважаючи на їх дискримінаційний характер. Інколи, в боротьбі з “незручними урядами”, економічна війна є передумовою широкомасштабної агресії, як це мало місце в Югославії у 1999 р.

Методи “економічної війни” вперше були висвітлені в доповіді колишнього керівника Управління таємних операцій ЦРУ Річарда Біссела, який серед переліку таємних підривних акцій згадує приховані економічні операції, що є їх основною складовою. В арсеналі таких заходів:

- операції, спрямовані на підрив найважливіших галузей національної економіки. Метою саботажу може бути також вивід із ладу машинного обладнання, техніки, транспортних засобів; для цього також використовується спрямована пропаганда, скорочення ввозу необхідних державі сировини чи готової продукції. Достатньо однієї чи двох добре спланованих операцій, щоб завдати непоправної шкоди економічним ресурсам держави — об'єкту “економічної війни”;
- провокування інфляційних процесів в економіці держави — об'єкту економічної агресії. Інфляція — це руйнівна зброя у сфері економіки. Вона веде до напруженості всіх економічних сил, які стають неконтрольованими. Відомо, що неконтрольований випуск грошей також є засобом, до якого вдається сама держава, щоб хоч якось “підштовхнути” економіку, що заплуталася у боргах. Проте можна у такій ситуації діяти інакше: постачати на місцевий ринок фальшиві гроші з метою провокування неконтрольованої інфляції, як це неодноразово використовувало ЦРУ США.

Доволі ефективним методом підриву залишається і приховування товарів, формування “чорного ринку”. Найяскравішим прикладом тут може слугувати падіння уряду С. Альєнде в Чилі, економічна криза в Аргентині у 1974 р. Ретельно проаналізувавши ці випадки, український дослідник А. Кузьменко дійшов висновку, що дії чорного ринку спрямовуються представниками спецслужб впливових держав. За цих умов, безумовно, неможливо встановити контроль над чорним ринком і стримати зростання дорожнечі, що підштовхує інфляцію. Для цього необхідно було б ввести постійний дієвий контроль за спекулянтами, посередниками, покупцями і перекупниками товарів, за складами, а також за тими, хто приховує товари першої необхідності. Проте, якщо поглянути глибше, то контроль необхідно встановити, насамперед, над так званими провідними підприємствами різних галузей економіки.

Ще одним негативним аспектом інфляції у державах, де національна валюта знецінена, є те, що іноземні монополії легко можуть скуповувати за низькими цінами не лише національні підприємства, а й робочу силу. Такі факти нині мають місце в Україні. Таємні операції супроводжуються спрямованим пропагандистським тиском на суспільну думку через засоби масової інформації.

У популярній і фаховій літературі про розвідку поширене поняття таких видів розвідки, як: економічна, комерційна військова, політична, науково-технічна, промислове шпигунство тощо. Тож розвідувальна діяльність здійснюється в чотирьох базових сферах: політичній, військовій, економічній та науково-технічній.

Щодо розвідувальної діяльності спецслужб у сфері зовнішньоекономічної діяльності, то її фахівці зазвичай поділяють на економічну та науково-технічну. Зусилля економічної розвідки спрямовані на економічну систему, економічний потенціал, кредитно-фінансову систему, зовнішньоекономічні зв'язки, плани владних структур держави щодо реалізації економічної стратегії. Об'єктами спрямувань науково-технічної розвідки є науково-технічний потенціал, зовнішні наукові зв'язки та державні плани розвитку науки і техніки.

Економічна розвідка є найскладнішою за своєю структурою. Доволі часто економічну і промислову розвідку ставлять поряд, або намагаються показати як незалежні одна від одної. Тому слід мати на увазі, що економічна розвідка цікавиться всією інформацією, що має життєво важливе значення і забезпечує переваги конкуренту, а також стосується таких сторін його господар-

ської діяльності, як: наявні ресурси, процеси виробництва, технології, процеси розповсюдження й обороту, процеси споживання, процеси моделювання виробництва та економічних явищ, науково-дослідні процеси.

І вже в межах економічної розвідки виокремлюють промислову і комерційну розвідки. Перша охоплює наукові дослідження, технології, організацію виробничих процесів, розвідку ресурсів.

Останнім часом у світі зростає зацікавленість у збереженні спокою та передбачуваному розвитку міжнародних відносин у цілому, і в міжнародній економічній безпеці, зокрема. Жодна держава не здатна вести справи ізольовано, піклуватися лише про власні національні інтереси, ігноруючи інтереси інших учасників світового співтовариства. Концепція всеосяжної безпеки є сукупністю цілого ряду компонентів, серед яких винятково велику роль відіграє економічна безпека. Загалом прийнято виокремлювати різні рівні економічної безпеки, такі як міжнародна (глобальна та регіональна), національна, локальна та приватна.

Принципи міжнародної економічної безпеки (МЕБ) мають гарантувати кожній державі захист її законних прав. Однак економічна безпека будь-якої країни одержує в умовах міжнародної економічної взаємозалежності нові виміри, їх непросто прийняти, ще складніше дотримуватися в конкретній політиці, “відкриваючи” народне господарство незнайомому світові конкурентних ринкових відносин.

Згідно з положеннями вітчизняних фахівців О. Г. Данільяна, О. П. Дзьобаня та М. І. Панова концепція МЕБ базується на чотирьох принципах:

1. Економічна безпека держави є важливою невід’ємною складовою загальної національної безпеки.

2. В основі системи безпеки в економічній сфері лежать:

- відмова від політики економічних блоkad і санкцій, якщо це прямо не пов’язане з рекомендаціями світового співтовариства;
- спільний пошук шляхів справедливого врегулювання проблеми боргів;
- встановлення нового економічного порядку, що гарантує рівну економічну безпеку для всіх країн;
- розробка засад використання на благо всього людства, і насамперед слаборозвинених країн, частини коштів, що можуть бути звільнені в результаті зменшення витрат на військові програми;

- об’єднання зусиль у мирному використанні космосу, вирішенні глобальних проблем сучасності, від яких залежить доля цивілізації.

3. Забезпечення міжнародної економічної безпеки залежить від вирішення питань у військовій, політичній, гуманітарній сферах.

4. Дотримання принципу економічної недискримінації у справі забезпечення економічної безпеки держав світу.

Зважаючи на те, що домінуючою формою організації і надалі залишається національно-державний лад суспільства, основною складовою МЕБ і надалі залишається національна безпека. Нині, в ході інтернаціоналізації виробництва і міжнародного розподілу праці національна економічна безпека все тісніше пов’язується з міжнародною.

Економічна безпека забезпечується як суто економічними методами, так і засобами неекономічного характеру: політичними, військовими та іншими, у тому числі і розвідувальною та контррозвідувальною діяльністю спеціальних служб. Слід також зазначити, що безпека у суміжних сферах забезпечується не тільки притаманними їм методами, але значною мірою й економічними заходами, в тому числі із залученням грошових та інших ресурсів економічного характеру.

Нині провідні країни світу в ході перегляду пріоритетів у стратегії національної безпеки головну роль відводять саме економічній сфері. Незважаючи на ту обставину, що розвиток світової економіки здійснюється шляхом розширення інтеграційних процесів, обмеженість ресурсів, а також різний ступінь забезпеченості ними держав-учасниць світової економічної системи містять потенційну загрозу, а інколи спонукають їх до відкритих проявів економічної та політичної боротьби за право користуватися цими ресурсами. На думку відомих експертів, яка підтверджується реальними діями керівних кіл цих країн, головну роль у боротьбі за лідерство в цій галузі відіграють спеціальні служби, а також неурядові заклади та організації, що використовуються цими службами.

Як вже згадувалось, із закінченням “холодної війни” і блокового протистояння держав та націй суб’єкти міжнародних політичних і економічних правовідносин тепер більше покладаються на економічні та політичні, ніж воєнні засоби зміцнення їх могутності та забезпечення безпеки. У ряді країн забезпечення цієї сфери життєдіяльності держави покладається передусім на розвідувальні органи. Зокрема, в законі “Про націо-

нальну безпеку США” зазначено, що до функцій ЦРУ входить оцінювання розвідувальної інформації, що стосується національної безпеки, і реалізація такої інформації через урядові структури.

Нині американські геостратеги схилиються до думки, що справжня національна безпека спирається на сильну економічну основу, а не на військову міць. У нинішньому світовому устрої, де економічна конкуренція приходить на зміну військовій, оперативна підтримка уряду з боку розвідки в економічній політиці є необхідною. Водночас, вони вважають, що Сполучені Штати стали першочерговою мішенню для економічного і промислового шпигунства з боку менш економічно розвинених суспільств.

У деяких випадках, зв'язок між економічною розвідкою і національною безпекою повністю визначено. Відомство загального обліку США (ОАО) наприкінці 1990-х років нарахувало 54 американських підприємств, чії компанії належать іноземному капіталу. Це явище стає частиною процесу глобалізації всесвітньої торгівлі, так званої глобалізованої світової економіки, в умовах якої ми нині живемо. Компанії, що розглядалися ОАО, залучалися до 657 таємних контрактів загальною вартістю 5,4 млрд дол. і стали носіями таємних технологій загальнонаціонального значення. Фактично роботи, що виконують деякі із зазначених підприємств, настільки таємні, що вони не можуть повідомляти навіть ОАО про види та суть цих робіт і замовників. У зв'язку з цим, керівництво США, розуміючи серйозність загроз економічного і промислового шпигунства для американської нації, відреагувало відповідним законом “Про економічне шпигунство”, підписаним 11 жовтня 1996 р., що захищає торговельні таємниці й націлений на допомогу федеральній владі у боротьбі з промисловим шпигунством іноземних держав або їх національних компаній.

Економічна розвідка була й залишається тісно пов'язаною з політикою. Інформація, здобута економічною розвідкою, призначена для того, щоб допомагати урядовим посадовим особам реалізовувати економічну політику держави. Економічна розвідувальна інформація може торкатися політичних питань багатьма способами. Вона допомагає уряду у вирішенні таких питань, як підвищення ставок, позиція зі спірних питань на торговельних переговорах з іноземними партнерами.

Однією з проблем є недостатній зв'язок та організація координації між розвідувальними службами й урядовими економічними структу-

рами. Крім того, деякі урядові структури незадоволені інформацією розвідки. Фахівці вважають, що ця проблема має бути усунена, оскільки, якщо економічна розвідка забезпечує національну безпеку, то розвідтовариство має бути в одній обіймі з вищими координуючими органами (наприклад, РНБО в Україні), і навпаки.

Другою проблемою координації і зв'язку є закритий характер розвідувальної роботи. Розвідувальні служби працюють за принципом “необхідно знати лише те, що потрібно, для прийняття рішень у межах окресленої компетенції”, і приховують джерела та методи оперативної діяльності. У тих же США, Португалії, інших країнах це неодноразово призводило до політичних ускладнень.

Та в будь-якому випадку фахівці, передусім західні, вважають, що приватний сектор не повинен ігнорувати результати проведеного розвідкою економічного аналізу. Водночас розвідувальне співтовариство не повинно допускати дублювання завдань, адекватно виконаних іншими нерозвідувальними структурами. Фахівці визначають також, що існують основні причини, чому спецслужби мають займатися економічною розвідкою.

По-перше, саме уряд вирішує, де збирання й тлумачення інформації є державною сферою, і які сфери приватний сектор не буде забезпечувати. Існують деякі види інформації, які хоча й користуються попитом на ринку, проте мають і значну загальнонаціональну потребу. Наприклад, для США значний інтерес становить Північна Корея. Америка намагається краще зрозуміти її економіку, а це передбачає прояви зацікавленості як до закладів дрібнотоварного виробництва, так і до значних фінансових установ. Інші приклади розв'язання економічних проблем приватного сектору, що становлять загальний інтерес — експорт озброєнь із України та інших держав СНД. Отримання розвідінформації такого роду урядовими організаціями відповідає і загальним інтересам Сполучених Штатів. Зрештою, такі матеріали неодноразово використовувались для політичних спекуляцій.

По-друге, уряди так званих західних держав мають унікальні можливості збирання інформації, яку можна буде застосувати у вирішенні певних економічних питань.

По-третє, існують питання, в яких уряд не бажає покладатися виключно на відкриті джерела інформації, оскільки ця інформація може мати дезінформаційний характер. Ринок виробляє інформацію, що відповідає комерційним інтересам

і ці інтереси можуть не збігатися з тими, які визначені для держави як загальнонаціональні інтереси. Остання фінансова криза і проілюструвала загрозовість прийняття рішень, що спираються на ту економічну інформацію, яку дають економічні та банківські відомства, і яка не пройшла перевірки іншими джерелами. Більшість фінансистів, не бажаючи втратити клієнтуру, давали надмірно оптимістичні прогнози, що згодом ускладнило ситуацію. До речі, керівництво СЗРУ стверджувало, що попередження уряду України надсилались завчасно, проте вони були проігноровані.

По-четверте, інформація має відповідати спеціальним вимогам. Зокрема, розвідувальна інформація має бути не лише достовірною, а й своєчасною. У випадку потреби урядових кіл у терміновій прогностичній інформації щодо економічного майбутнього іншої держави саме спецслужби можуть вчасно забезпечити актуалізований прогноз.

Таким чином, держава зобов'язана займатися економічною розвідкою. І ці завдання мають виконувати саме спеціалізовані органи, такі як Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) в США чи Служба зовнішньої розвідки (СЗРУ) в Україні. Хоча дехто вважає, що саме зацікавлені відомства (наприклад, Міністерство фінансів чи МЗС) мають бути основними постачальниками економічної розвідувальної інформації, витісняючи спецслужби на другий план. На користь спецслужб виступають ті обставини, що розвідувальне відомство володіє великою кількістю експертів-аналітиків у галузі міжнародних економічних питань і має безпрецедентний кадровий склад, який може також успішно вирішувати нові завдання як в економічному секторі, так і в боротьбі з наркобізнесом, тероризмом, міжнародною організованою злочинністю і т. д. Розвідка ж в інших державних установах є другорядним сегментом, а якість розвідінформації цих структур багає бути кращою.

Складовою економічної розвідки є економічне шпигунство — негласна або інша протиправна дія іноземних держав (організацій) з метою забезпечення їх економічних інтересів шляхом здобування економічної розвідувальної (таємної) інформації. Таємно зібрана економічна інформація не призначається для використання навіть великими приватними компаніями. Вона становить загальнонаціональний інтерес і стає власністю держави.

Так, упродовж багатьох років економічна інформація, що збиралася Агентством національ-

ної безпеки США (АНБ) шляхом електронного прослуховування міжнародних каналів зв'язку та співробітниками ЦРУ через агентуру, використовувалась виключно для надання правлячим колам США допомоги у визначенні основних тенденцій інших держав і для підтримки американських представників, які проводять переговори з дво- чи багатосторонніх торговельних операцій.

Економічне шпигунство часто плутають з підприємницьким. Попри значну подібність, це все ж таки різні складові розвідувальної діяльності держави. Підприємницьке шпигунство — це застосування представниками приватних фірм, організацій або інших еквівалентних структур таємного збирання або створення їм сприйнятливих умов для незаконного негласного здобування економічної та науково-технічної розвідувальної інформації (таємної, що захищається власником) щодо партнерів чи конкурентів, яка використовується також і в приватному секторі.

При цьому уряд може офіційно не підтримувати такий заборонений спосіб і тактику отримання закритих відомостей зарубіжних конкурентів національних фірм. Держави також проводять промислове шпигунство не лише проти своїх конкурентів чи противників, а й “непорядних” партнерів та союзників. Водночас, наприклад, уряд США не може формально, у відповідь, проводити щодо іноземних держав промислове шпигунство на державному рівні, тому що воно офіційно обмежене відповідним законом та демократичними традиціями розподілу повноважень суспільно фінансованої загальнонаціональної розвідки і приватного сектору, а також проголошеним принципом поваги до недоторканності приватної власності іноземних фірм. Уряд може офіційно лише реагувати, формулюючи більш активну економічну стратегію розвідки, використовуючи космічну і радіоелектронну розвідку, щоб дізнатись про ресурсний потенціал і прослуховувати переговори американських конкурентів для розробки і прийняття загальнодержавних заходів захисту інтересів американських інтересів.

Крім того, урядові розвідувальні організації, як правило, формально не проводять шпигунства проти іноземних фірм на користь компаній своєї держави, оскільки це може суперечити офіційній, законодавчо затвердженій політиці держави щодо промислового чи взагалі підприємницького шпигунства.

Проте, лише формально. Економічна розвідка кожної так званої “демократичної” держави відіграє істотну роль у приватній конкуренції іно-

земних фірм. У деяких випадках економічна розвідка держави допомагає отриманню прибутків приватним сектором. Як зазначив Держдепартамент США, збагачення приватних компаній для уряду було другорядною справою, а головною метою — захист американських національних інтересів у регіоні та економічної безпеки США. Водночас, інші приклади свідчать, що зусилля економічної розвідки безпосередньо допомагали компаніям США в бізнесі. Широкого розголосу набув факт зриву ЦРУ півтора мільярдного франко-бразилійського контракту на постачання радіолокаційного обладнання. Неодноразово, на підставі розвідувальної інформації, зовнішньополітичне відомство США притискало інтереси японських компаній, що кілька разів призводило до так званих “торговельних війн”. Систематично з’являється інформація про участь розвідки у зриві тих чи інших контрактів, що могли б завдати шкоди американським компаніям.

У кожному з таких випадків економічна розвідка допомогла певній американській фірмі вирішити спірні питання на власну користь й отримати прибуток. По суті, використовувалися методи промислового шпигунства, проте, державна розвідувальна служба не діяла від імені приватної компанії, а представники фірм з ЦРУ не зустрічалися і не обговорювали плани щодо організації шпигунства проти Індонезії, Франції, Бразилії чи інших країн. Економічна розвідувальна інформація державними спецслужбами використовувалася для попередження політиків про позицію сторін на переговорах й оцінювання можливих наслідків для американської нації, підкреслюючи, що Франція та Японія у згаданих ситуаціях мали переваги в переговорах, тому що вони офіційно прямо примушували відповідні уряди іноземних держав до прийняття вигідних для них умов.

Економічна розвідка використовується і для досягнення інших розвідувальних цілей, що мають загальнодержавний, стратегічний характер. Першість у цій сфері можна віддати Німеччині, яка почала використовувати її ще на початку ХХ ст., у тому числі і на території України.

Напевно, саме німецькій розвідці можна віддати і пальму першості у справі отримання таємної інформації з відкритих джерел. Такого роду успіхи вимагали серйозної аналітичної роботи. Передусім аналізувались засоби масової інформації. Приділялась увага й іншим джерелам, зокрема чуткам. Німці з усією серйозністю поставились до слів колишнього австрійського воєнного міністра генерала Бека, який, говорячи про

діяльність ворожого агента Бартмана, зазначив, що той повідомляв ворогу загальновідому інформацію. Однак завдяки своєму інтелекту, вмінню зіставляти факти, знанню австрійської армії і комунікабельності завдав Австро-Угорщині збитків на суму понад 30 мільйонів гульденів. Його роботу порівнювали із програною великою битвою. Тож і німці стали робити наголос не на отриманні саме таємних матеріалів, а на правильному опрацюванні наявних відомостей. На сьогодні цей напрям розвідувальної роботи у сфері економіки посідає помітне місце у практичній діяльності провідних спецслужб світу.

У наступні роки, під час активної співпраці СРСР з Веймарською Німеччиною остання стала практикувати використання ніби-то незалежних промислових підприємств (наприклад — ГЕФУ, яке фінансувало та координувало роботу в СРСР). Варто зазначити, що до 1924 р. Об’єднане державне політичне управління (ОДПУ) не вело активної контррозвідувальної діяльності по німецькій лінії. Адаже і Німеччина і СРСР прагнули поглибити політичну, економічну та воєнну співпрацю. Однак розширення цих контактів сприяло і відродженню німецької розвідки.

Широко відоме використання економічного прикриття спецслужбами США. Передовий досвід використовувався і в СРСР. Основна заслуга у цьому належить Є. П. Пітовранову — людині, як його називали, з невинним чекістським мисленням. У 1969 р. Є. Пітовранов підготував відповідну доповідну записку керівництву КДБ. Якихось особливих одкровень у ній не було. Адаже західні — німецька, англійська і особливо — американська розвідки давно й ефективно використовували зовнішньоекономічні зв’язки. Використовувався і досвід Чехословацької Соціалістичної Республіки (ЧСР) і Німецької Демократичної Республіки (НДР). Ряд положень пов’язувався із практикою діяльності радянських зовнішньоторговельних організацій. Санкцію на реалізацію ідеї Є. Пітовранова було отримано на найвищому рівні. Створення нового підрозділу особисто санкціонував Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.

Таких прикладів можна навести чимало.

Потрібно зауважити, що в умовах постбіполярної системи міжнародних відносин відчутно зменшилась вага і роль національної держави на міжнародній арені і, відповідно, істотно зростає роль наддержавних та наднаціональних утворень. І доволі часто спецслужби, особливо великих держав, тісно взаємодіють із відповідними органами великих корпорацій та ТНК. Ці зв’язки

передусім налагоджуються на основі особистих відносин, коли в спецслужби корпорації приймаються на роботу відставні офіцери та інші співробітники державних спецслужб. Державні спецслужби можуть передавати “супутню” продукцію розвідки великим корпораціям, яка не становить цінності з точки зору стратегічних цілей держави і має важливе значення для підприємства. У свою чергу, при налагоджених зв'язках, приватна розвідка корпорації надає послуги державним органам.

Не виключаються випадки використання розвідувальними службами корпорації послуг незалежних розвідувальних агентств. Існує багато таких фірм. Наприклад, “Континентал телефон енд сеплай компані”, “Спайз Веорпорейтед” та ін. Ці незалежні агентства іноді нараховують тисячі агентів і їх послугами користуються сотні корпорацій. Саме для США є особливо характерною взаємодія державного і приватного сектору. Свого часу в Чилі американська корпорація ІТТ співпрацювала з ЦРУ. Перша обслуговувала телефонну мережу в США і за її межами, надаючи таким чином свої послуги ЦРУ, остання ж допомагала ІТТ відновити свої економічні позиції в Чилі. Чилійський “досвід” “використала” Україна, доручивши іноземній компанії, пов'язаній із іноземними розвідувальними органами, встановити системи захищеного зв'язку в структурах Нацбанку та СБУ.

Особливе місце у спільній розвідувальній діяльності державної та приватної спецслужб посідає лобізм. Він дає змогу захищати інтереси корпорації на місцевому і державному рівні, а іноді й на регіональному. Це здійснюється шляхом отримання інформації про державні закупки, положення законодавчих актів, що готуються, співвідношення сил у політичних колах з тих чи інших питань законотворчої діяльності тощо. Лобізм формується шляхом забезпечення політичної кар'єри відданим корпорації кандидатам у депутати парламенту та місцевих органів влади. Функцію лобіста може виконувати і радник парламентарію, урядовий чиновник тощо.

Особливе місце в організації розвідувальної роботи корпорації займає створення різного роду благодійних фондів, організацій тощо. В центрі уваги таких структур можуть опинитися носії інформації щодо конкурента. Через такі структури зручно направляти заохочувальні кошти за отриману інформацію. Особливу роль фонди та організації відіграють у забезпеченні лобізму.

Насамперед, організовуються філантропічні фонди, як правило, в державах, які пережива-

ють серйозні соціально-політичні та економічні кризи, їх економіка буває зруйнована або так підірвана і послаблена, що населення знаходиться на низькому життєвому рівні.

Протягом останніх років таке зрощення держави з приватним капіталом призвело до розвитку такого явища, як приватні воєнні компанії, які мають риси, притаманні спецслужбам. Більше того, все частіше загальнодержавні інтереси поступаються приватним. У підсумку, від вирішення загальнонаціональних питань отримує прибуток і приватний сектор. У результаті дій американської розвідки по зриву контрактів інших держав приватні компанії США отримали лише частку контракту, та без зусиль загальнодержавної розвідки щодо непопередження передачі контракту повністю іншій іноземній державі було б завдано шкоду іміджу уряду Сполучених Штатів як такому, що не в змозі виконати свої передвиборні обіцянки щодо захисту інтересів американських платників податків на зовнішніх ринках. Необхідно підкреслити, що такий підхід уряду є перевагою для американських фірм у приватній конкуренції з іноземними партнерами. Американські фахівці і політики вважають, що економічна розвідка США має й надалі підтримувати на високому рівні свою оперативну роботу та ідентифікувати випадки несправедливих, з американської точки зору, торговельних угод за кордоном. Зрештою, не так давно поширеним було твердження: “Що вигідно для “Дженерал моторс” — вигідно для США”.

В Україні, де приватний сектор ще не набув такої потужності, її спецслужби у своїй розвідувальній та інформаційно-аналітичній діяльності ставлять акцент на сприянні керівництву держави в реалізації зовнішньо- та внутрішньополітичного курсу України, зміцненні її обороноздатності й економічного потенціалу, розширенні міжнародного співробітництва. Оцінки, пропозиції і прогнози аналітиків СБУ, СЗРУ, ГУР МО України стали важливою складовою інформаційно-аналітичної підтримки державних рішень, а також основою відомчої системи виявлення та протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам національній безпеці.

Отже, поточні питання і проблеми економічної розвідки посідають провідне місце в стратегії зовнішньої політики держави. Інформаційне забезпечення слугує державі чи іншому суб'єкту зовнішніх відносин засобом управління зовнішньою політикою. Воно допомагає вирішувати завдання створення інформаційної основи для прийняття управлінських рішень.

Література

1. Даллес Аллен. Искусство разведки: Пер с англ. с сокращениями. — М.: Междунар. отношения-МПУлисс, 1992. — 287 с.
2. Данільян О. Г., Дзьобань О. П., Панов М. І. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації. — Харків: Фоліо, 2002. — 285 с.
3. Дундуков М. Ю. Разведка в государственном механизме США. — М.: Кучково поле, 2008. — 448 с.
4. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна / За заг. ред. А. П. Гальчинського, С. В. Львовичкіна, В. П. Семиноженка. — К.: НІСД, 2004. — 261 с.
5. Кузьменко А. Інформаційно-психологічна війна ТНК проти держави: політико-правовий і безпекознавчий аспекти статусу "суверена" — генерального суб'єкта міжнародного публічного права [Електронний ресурс] // Юрид. ж-л. — 2009. — № 2. — Режим доступу: <http://justinian.com.ua/article.php?id=3136>
6. Кузьменко А. Розвідувальна діяльність як явище сучасних міжнародних відносин [Електронний ресурс] // Юрид. ж-л. — 2006. — № 2. — Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2136>
7. Лісовська О. Л. Економічна політика і економічна безпека України: Навч. посіб. — К.: Вид-во НА СБ України, 2003. — 183 с.
8. Мороз В. Національна безпека України — безпека людини. — К.: Екслібрис, 1994. — 62 с.
9. На сторожі незалежності держави. 10 років Службі безпеки України. — К., 2002. — 168 с.
10. Національна безпека України 1994–1996 рр.: наукова доповідь НІС / Редкол.: О. Ф. Белов та ін. — К.: НІСД, 1997. — 197 с.
11. Плэтт В. Информационная работа стратегической разведки. Основные принципы: Пер. с англ. Е. Б. Пескова. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1958. — 341 с.
12. Пузиков В. Б. Экономическая безопасность. Методология анализа и основные направления обеспечения органами государственной безопасности. — Мн.: ИНБ РБ, 2001. — 435 с.
13. Регулювання зовнішньоекономічної діяльності: Навч. посібник для студ. вузів / І. І. Дахно, В. М. Барановська, Ю. А. Бовтрук та ін; За ред. І. І. Дахна. — К.: Центр учбової л-ри, 2009. — 472 с.
14. Шаваев А. Г. Галерея шпионажа. — М.: ИНФРА-М, 2009. — 428 с.
15. Шныпко А. С. Экономические войны: истоки, формы, цели, проблемы, перспективы. — К.: Генеза, 2007. — 376 с.

В умовах загострення конкурентної боротьби у постбіполярному світі спеціальні служби поступово займають одне з чільних місць серед механізмів реалізації зовнішньої політики держави.

В условиях обострения конкурентной борьбы в постбиполярном мире спецслужбы постепенно начинают занимать ведущую роль в механизмах реализации внешней политики государства.

Under increasing competition in the post-bipolar world intelligence agencies are beginning to take a leading role in the mechanisms of implementation of the foreign policy of the state.

Надійшла 3 жовтня 2011 р.

ІМПЕРСЬКА ГЕОПОЛІТИКА В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ОСНОВНІ КЛАСИЧНІ ВИДИ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 14–19

Розглянуто сутність сучасної імперської геополітики на міжнародній арені та всередині держави. Схарактеризовано основні види класичної імперської геополітики.

У сучасному світі активно розвиваються процеси взаємодії між державами в політичному, економічному, культурному, екологічному та інших напрямках співробітництва. Але і нині триває напружена боротьба між провідними “центрами” геополітичної могутності за збереження та розширення сфер свого впливу. Такі великі і могутні держави сучасності, як, наприклад, США, Китай, Російська Федерація, проводять різними засобами експансіоністську зовнішню політику, прагнуть всіляко забезпечити реалізацію своїх “життєвих” інтересів на міжнародній арені. Попри офіційно проголошуване дотримання високих гуманних цінностей у міжнародних відносинах, могутні держави світу проводять свою геополітику, застосовуючи “право сильного”, прагнуть і надалі здійснювати свій диктат у світовому геополітичному просторі. За нинішніх умов глобалізації геополітика імперських держав набуває нових, посткласичних рис. При цьому в імперській геополітиці окремих могутніх держав сьогодення зберігаються численні традиційні (класичні) риси, що тісно взаємопов’язані з новітніми.

З історичної точки зору імперська зовнішня політика достатньо широко висвітлена в науковій літературі, а от сучасна імперська геополітика могутніх держав світу викликає дискусії, по-різному трактується і потребує глибоких і багатоаспектних досліджень. У більшості праць беруться за основу і висвітлюються лише окремі характеристики імперій. Комплексні характеристики геополітики імперій минулого і сьогодення зустрічаються зрідка, а системний аналіз імперської геополітики залишається завданням майбутнього.

Розглянемо сутність імперської геополітики на міжнародній арені та всередині держави і схарактеризуємо основні види класичної імперської геополітики в сучасному світі.

Щодо розуміння самої сутності імперії, то відсутня не те що якась одностайна думка, а й навіть концептуальна близькість у підходах вчених різних наукових шкіл. Саме поняття “імперія” має надзвичайно багато різних визначень. Наприклад, поширене уявлення про імперією як велику державу, утворену шляхом включення до свого складу територій інших держав, колоніальних володінь [5, 230]. У трактуванні імперії як форми державного устрою часто підкреслюють її багатонаціональний склад населення і жорсткий централізм управління територіями [6, 329]. У російській науці нині триває реабілітація й оновлення імперської ідеї [4]. Це поняття позбавляють негативного змісту, і трактують, наприклад, імперією як наддержавне утворення, що об’єднує декілька країн і народів під егідою універсальної ідеї релігійного, етичного чи ідеологічного характеру [3]. Виникнення і розвиток імперій подається як об’єктивний і прогресивний процес розвитку територіальної організації суспільства. Імперією можуть вважати навіть державно-територіальною формою цивілізації, за якої долаються крайнощі і державно-правового універсалізму, і відособлення, самоізоляції націй [3].

Сучасними імперіями ми вважаємо великі держави, утворені за рахунок приєднання (об’єднання) різних країн і народів, що проводять внутрішню політику, спрямовану на їх жорстке підпорядкування центральній владі, і вирізняються активним експансіонізмом на міжнародній арені. До сучасних імперій слід, на нашу

думку, віднести такі держави, як Індію, Китай, Індонезію, Нігерію, Російську Федерацію, США (окремий специфічний випадок).

Під імперською геополітикою ми розуміємо експансіоністську зовнішню політику могутньої держави, спрямовану на розширення геопросторової сфери свого політичного, економічного, культурного панування, яка полягає у встановленні прямого чи латентного контролю над іншими країнами. А внутрішня імперська геополітика передбачає систему політичних заходів щодо забезпечення панування “центру” над регіонами і етнічними спільнотами усередині великої держави.

Імперії минулих історичних епох створювалися переважно за рахунок територіальної експансії — розширення геополітичного простору держави за рахунок завоювання територій з їх населенням та різноманітними ресурсами. Їх геополітика була спрямована передусім на збільшення своєї фізичної території та поширення сфери геополітичного та геоekonomічного впливу на сусідні країни. Нині сама сутність імперського експансіонізму істотно не змінилася, зміни торкнулися тих або інших змістовних та геопросторових аспектів імперської геополітики. На думку З. Бжезінського, США — єдина справжня імперія сучасності, і вона має проводити на міжнародній арені імперську геополітику, котра повинна, як і за часів Римської імперії, містити три головні складові: попередження змови між васалами і збереження їх залежності від спільної безпеки; збереження покірності підлеглих і забезпечення їх захисту; недопущення об’єднання варварів [2].

Слід зазначити, що імперська геополітика може мати як відкритий (явний), так і латентний (прихований) характер. У сучасну епоху, коли імперським державам треба зважати на ставлення міжнародних організацій, насамперед ООН, інших держав, світову громадську думку, в їхній геополітиці переважають приховані засоби.

Серед основних традиційних (класичних) різновидів імперської геополітики, які і нині залишаються актуальними, слід виокремити насамперед політичну, воєнну, економічну, ідеологічну, культурно-цивілізаційну, релігійну. В деяких випадках можна вести мову ще й про етнічну, лінгвістичну (мовну), демографічну імперську геополітику. Усі ці різновиди геополітики тісно переплетені між собою.

Зовнішня імперська геополітика нерозривно пов’язана з внутрішньою. Утримання в межах однієї великої імперії різнорідних за історією та рівнем розвитку регіонів, численних етнічних спільнот, недопущення етнічного і регіонального сепаратизму і розпаду держави, і, водночас, зміцнення політичної та економічної могутності держави, посилення її ролі на міжнародній арені — усе це вимагає проведення відповідної імперської геополітики.

Внутрішня геополітика в кожній із сучасних імперій має свою унікальну специфіку, пов’язану з особливостями історичного розвитку, сучасною політичною та соціально-економічною ситуацією, етнічним та релігійним складом населення, ступенем розвитку політичної еліти тощо. Внутрішня імперська геополітика притаманна, наприклад, Російській Федерації. Серед її сучасних рис можна відзначити: зменшення ступеня реальних політичних повноважень регіонів, посилення їх підпорядкованості федеральному “центру”, зростання економічної залежності регіонів від “центру” і пов’язаних з ним корпоративних “сіткових” структур.

Розглянемо прояви в сучасному світі основних класичних видів зовнішньої імперської геополітики.

Політична складова імперської геополітики спрямована на розширення сфери політичного впливу імперської держави в геопросторі шляхом встановлення політичного контролю над об’єктами експансії — країнами чи регіонами. Забезпечення політичного контролю досягається через підпорядкування імперському суб’єкту правлячої політичної еліти і державного апарату. За сучасних умов приведення до влади потрібних політичних сил і конкретних осіб досягається вже переважно не через воєнну окупацію, прямий політичний тиск чи державний переворот, а витонченішими і часто ефективнішими засобами експансії — економічної, інформаційної, культурної тощо.

Територія і дотепер залишається доволі привабливим об’єктом імперської експансії — як місце розташування природних і людських ресурсів, зручний економічний чи військово-стратегічний плацдарм, просто “життєвий простір” тощо. Війна традиційно була засобом створення, розширення і збереження імперій. Нині вона є занадто дорогим і ризикованим засобом досягнення політичних цілей. Лише окремі держави і блоки держав можуть знехтувати нормами міжнародної моралі і розв’язати війну. Це або нечисленні надзвичайно могутні країни, або маргінальні держави, для яких успішна війна може бути засобом вирішення зовнішніх і внутрішніх проблем. Отже, у сучасному світі пряме завоювання військовою силою є вже винятком. Через необхідність утримувати на завойованих землях війська, правоохоронні й адміністративні органи, анек-

сія територій за сучасних умов є занадто дорогим задоволенням. До того ж завойовницька геополітика негативно оцінюється світовою громадською думкою і може бути вельми непопулярною у власній державі. Сучасні територіальні експансії прикриваються, як правило, високими гуманітарними цілями, гаслами про безпеку людства, боротьбу з розповсюдженням зброї масового знищення, захист прав людини тощо.

Сучасна воєнна стратегія передбачає швидкоплинні, блискавичні воєнні дії з масовим використанням авіації, високоточної зброї. Плануються навіть “хірургічні операції” зі знищення конкретних об’єктів і навіть осіб (наприклад, Усами бін Ладена). Ефективна воєнна стратегія має плануватися і реалізовуватися у поєднанні з іншими видами експансії. Забезпечення контролю над завойованим геопростором досягається шляхом оволодіння ключовими стратегічними районами, об’єктами, магістралями тощо, утриманням на захопленій території значних військових контингентів.

Лише така держава, як США, і таке угруповання, як НАТО, мають настільки високий ступінь військово-політичної могутності, що спроможні вплинути на позицію авторитетних міжнародних організацій і громадську думку в багатьох країнах світу. Використовуючи різноманітні засоби впливу на своїх партнерів, США організували і провели під своїм керівництвом бомбардування Сербії у 1999 р., вторгнення до Афганістану в 2001 р. і агресію до Іраку в 2003 р. Окуповані в результаті імперської агресії території оголошуються не анексованими, а такими, що здобудуть свій повний суверенітет після перехідного періоду встановлення “справжньої” демократії. В Іраку США та їх союзники прагнуть до встановлення достатньо легітимного й ефективного політичного режиму, який даватиме змогу США реально контролювати видобуток, переробку і транспортування нафти в цій країні. З Афганістану війська НАТО мають бути виведені в 2014 р., а доти США та їх союзники прагнуть затвердити при владі в цій країні також прозахідний режим. Тобто, США мають на меті залишити і Ірак, і Афганістан у сфері свого імперського впливу.

Економічний напрям за умов глобалізації світових господарських процесів виступає як провідний в усій імперській геополітиці. Серед різновидів економічного імперіалізму можна виокремити: кредитно-фінансовий, валютний, товарний, технологічний, комунікаційний. За допомогою кредитно-фінансової експансії виникає можливість посилити свій вплив на країну-боржника, втручатися в її внутрішні справи, контролювати тією або

іншою мірою її економіку. Могутні держави світу і недержавні актори спроможні створювати вигідну для себе ситуацію на валютно-фінансових ринках регіонів світу і окремих держав. Сучасні провідні держави мають такий рівень розвитку сучасних технологій, який дає їм змогу домінувати у виробництві найбільш наукомісткої високотехнологічної продукції. На слабкіші країни чекає доля технологічних колоній, філій господарських комплексів найрозвиненіших держав та їх ТНК.

Панування провідних держав на ринках певних товарів дає їм можливість диктувати свої ціни і забезпечувати нееквівалентний обмін на світовому ринку. Саме наймогутніші держави створюють і змінюють за потреби “правила гри” на ньому. Володіння мінерально-сировинними ресурсами (особливо енергетичними) залишається однією з найважливіших складових могутності сучасних імперій. Світ вступив в епоху загострення боротьби за ресурси, особливо за енергоносії — нафту та природний газ.

Одним з головних напрямів геополітики імперських держав був і залишається також комунікаційний, спрямований на встановлення контролю над транспортними шляхами на територіях інших країн, зокрема над морськими протоками, каналами, трубопроводами тощо. Так, Російська Федерація, підпорядковуючи собі нафто-транспортні та газотранспортні системи колишніх радянських республік, має на меті закріпити на більшій частині пострадянського геопростору своє гео економічне і геополітичне домінування, взяти під свій контроль значну частину загальноєвропейського ринку енергоносіїв.

Отже, прагнення розширити свій економічний вплив на регіони світу та країни, підпорядкувати їх у валютно-фінансовому, технологічному, товарному, ресурсному, комунікаційному відношенні залишається невід’ємною рисою сучасної зовнішньої імперської геополітики.

Економічна імперська геополітика в усіх її іпостасях притаманна насамперед США. Крім прагнення встановити свій контроль над світовим ринком енергоносіїв, спостерігається намагання домінувати у виробництві найбільш високотехнологічної продукції у жорсткій конкуренції із західноєвропейськими країнами та Японією. Проте зростає конкуренція ще й з боку країн Східної, Південно-Східної та Південної Азії. Забезпечення максимальних прибутків від інвестицій для американських монополій — справжніх хазяїв США, контроль над використанням природних ресурсів і виробництвом високотехнологічної продукції у різних регіонах та країнах світу

є рушійними чинниками політики США на міжнародній арені.

Прагнення контролю над світовими фінансовими потоками було і залишається характерною ознакою американського економічного імперіалізму. Валютна експансія США покликана забезпечити їх панування на світових фінансових ринках. І хоча весь світ і так перенасичений доларовою масою, США випускають у світ все нові й нові партії “зелених папірців”. Америка прагне нав’язувати всьому світовому ринку розрахунки саме в доларах, виставляє долар як запоруку стабільності світової валютної системи, шантажує країни світу тим, що крах долара означитиме колапс (розпад) валютних систем фактично всіх країн світу — глобальну валютну кризу. Президент США Барак Обама категорично відкидає будь-які пропозиції інших потужних держав щодо запровадження у світі альтернативної валюти для міжнародних розрахунків.

У XX ст., у зв’язку з досягненнями науково-технічного прогресу, імперськими державами на міжнародній арені стала активно застосовуватися інформаційна геополітика. За сучасних умов активна інформаційна експансія провідних держав світу дедалі більше набуває характеру медіаімперіалізму. Йдеться про встановлення домінуючого контролю над інформаційним простором інших країн. Медійні компанії провідних держав фільтрують інформаційні потоки, прагнуть маніпулювати суспільною свідомістю в різних країнах, нав’язувати населенню певні політичні погляди, стереотипи, ідейні цінності, норми тощо. Інформаційна експансія виступає дуже дієвим підґрунтям для здійснення політичної, економічної, ідеологічної, культурної геополітики імперських держав. Інформаційну геополітику можна впевнено вважати одним з найхарактерніших видів посткласичної імперської геополітики.

Ідеологічний напрям імперської геополітики набув особливого поширення в XX ст., коли відбувалося глобальне ідеологічне протистояння, проте і нині, у постбіполярну епоху, не втратив своєї актуальності. Ідеологічна експансія має на меті розширення геопросторового впливу певної ідеології, укорінення у свідомості населення певної країни або регіону тих чи інших ідейних поглядів, цінностей, норм. Нині застосовується широкий діапазон засобів ідеологічної експансії. Насамперед слід відзначити активну пропаганду через ЗМІ, і у зв’язку з їх прогресом у сучасну епоху саме цей засіб витупає як найдієвіший. Країни Заходу, особливо США, пропагують по всьому світу лібертіанську ідеологію зі своїми

ідеалами демократії та ринкової економіки, безупинно рекламуючи їх досягнення саме за допомогою потужних ЗМІ.

Цивілізація виступає як найдосконаліша культурна спільнота людей, найвищий рівень культурної ідентифікації. Культурно-цивілізаційна геополітика спрямована на вкорінення у людській свідомості певних культурних (у широкому розумінні) архетипів: поведінкових (суспільно-побутових, політичних, правових), літературних, мистецьких, релігійних, світоглядних тощо. За сучасних умов найдієвішим засобом здійснення культурно-цивілізаційної геополітики виступає поширення стереотипів масової культури, як правило, за допомогою ЗМІ, кінофільмів, естради, художньої літератури, повсюдної реклами тощо. Активна культурна геополітика сприяє ефективній політичній експансії через вплив на політичну культуру населення, а також економічній через формування культу споживання шляхом насаджування стандартів масової культури. Слід зазначити, що сучасний культурний імперіалізм західної цивілізації зустрічає все більшу протидію, зокрема на Близькому Сході.

Росія своє цивілізаційне поле (а питання про Росію як цивілізацію є дискусійним) поширює з різним ступенем інтенсивності на більшу частину Білорусі, Схід і Південь України, Північ Казахстану, окремі невеличкі ареали в інших пострадянських республіках. Під приводом забезпечення духовних потреб російського і “російськомовного” населення здійснюється культурна експансія Російської Федерації до нових незалежних держав. Серед населення пострадянських країн насаджується нова імперська мораль, позитивний образ “старшого брата”.

Вагомую складовою культурно-цивілізаційної геополітики є лінгвістична (мовна). Мовна експансія здійснюється шляхом поширення мови як через друковані ЗМІ, радіо, телебачення, так і через її безпосередніх носіїв. Лінгвістична експансія англійської мови (світової мови спілкування) здійснюється до всіх регіонів світу, сприяє сприйняттю західної, особливо американської, культури різними народами світу, спрямована на формування стереотипів про вищість, престижність та універсальність англійської мови та культури. Мова виявляється найсуттєвішою характеристикою етнічності, тому мовна експансія є доволі ефективним засобом забезпечення етнічної асиміляції. Отже, лінгвістична експансія може йти пліч-о-пліч з етнічною.

Зовнішня етнічна геополітика в сучасних імперіях може бути тісно пов’язана з вну-

трішньою. Наприклад, Російська Федерація на міжнародній арені постає захисницею російського і “російськомовного” населення. А її внутрішня етнічна геополітика спрямована передусім на формування російської політичної “нації-співгромадянства”, припинення спроб боротьби етносів за самовизначення і створення власних державних утворень, поступову “м’яку” асиміляцію етносів, позбавлення їх політичної дієздатності. Імперська російська нація призначена стати опорою нинішнього політичного режиму, його стабільного політичного та економічного панування в країні.

Релігійна експансія є дуже давнім (класичним) різновидом імперської геополітики. За поширеними в сучасній західній літературі поглядами, саме релігія виступає, як правило, найяскравішою ознакою-індикатором цивілізації. У процесі міжконфесійної взаємодії в багатьох випадках спостерігається конкуренція за людські душі, прагнення повернути до своєї релігії нових вірних. Могутні конфесії, що можуть слугувати імперським інтересам окремих держав, поширюють свою діяльність на міжнародній арені, використовуючи середні та вищі навчальні заклади, дослідницькі центри, видавництва, журнали, газети, здійснюючи релігійну пропаганду за допомогою радіо, телебачення і навіть Інтернету. Нині активну зовнішню релігійну експансію намагається здійснювати, наприклад, Російська Федерація, використовуючи окремі структури Української православної церкви (Московського патріархату) на сході та півдні України.

Ще Ассирійська імперія проводила демографічну геополітику, здійснюючи масові депортації підкорених народів. Прояви демографічної імперської геополітики мали місце і в наступні історичні епохи. Як на внутрішньодержавному рівні, так і на міжнародній арені, демографічна геополітика тісно пов’язана з етнічною. Демографічна експансія може здійснюватися імперією за допомогою населення (мігрантів) з метою оволодіння геополітичним простором іншої країни. Важливим моментом виступає якісна перевага своїх етнічних груп за віковими, професійними, майновими та іншими ознаками над місцевим населенням тієї країни, куди здійснюється міграція.

Явище демографічної експансії у поєднанні з економічною особливо яскраво помітно на прикладі активної еміграції з Китаю, що призвело до поширення по всьому світу китайської діаспори. Китайські мігранти в інших країнах, як правило, концентруються в локальних районах розселення (“чайнатаунах”) і мало піддаються асиміляції.

Через економічно потужну китайську діаспору КНР прагне поширити свій геоекономічний (а з ним і геополітичний) вплив у країнах Південно-Східної Азії. Триває масштабна “повзуча” демографічна експансія Китаю (через своїх мігрантів) до Сибіру та Далекого Сходу Росії.

Нинішня імперська геополітика провідних держав виступає як багатовекторний процес нарощування геополітичного впливу, спрямованого на різні регіони і країни світу. Усі складові імперської геополітики тісно переплетені між собою і здійснюються державами, виходячи із своїх потенційних можливостей, поточних і перспективних геополітичних інтересів, оцінки геополітичної ситуації у світі та його регіонах, враховуючи потенціал та поведінку інших провідних геополітичних акторів. Відбувається фактично безперервна, переважно мирна (“м’яка”) зовнішня експансія могутніх держав світу. Експансіонізм сучасних імперських держав однієї до іншої має характер “взаємопроникнення”, особливо це стосується економічної експансії.

Сучасна імперська геополітика, спрямована на нескінченне зростання політичної та економічної могутності, може, на нашу думку, виявитися згубною для всього людства і самих держав-імперій. Проте сучасні імперії продовжують проводити переважно латентними засобами свою експансіоністську геополітику, трансформуються у глобальні структури, що охоплюють весь світ. Тому за нинішніх умов актуалізується проблема повноцінного функціонування міжнародно-правових механізмів, спроможних забезпечити справді рівноправний розвиток усіх держав і народів світу.

Література

1. Бабурин С. Н. Мир империй: Территория государства и мировой порядок. — СПб.: Изд-во Р. Асланова “Юрид. центр Пресс”, 2005. — 769 с.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи: Пер. з англ. — Львів: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
3. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. — М.: Арктогея-центр, 1999. — 928 с.
4. Ильин М. В. Слова и смыслы: Деспотия. Империя. Держава // Полис. — 1994. — № 2. — С. 117–130.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
6. Політологічний словник: Навч. посіб. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антоноука. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.

Імперська геополітика могутньої держави спрямована на розширення геопросторової сфери політичного, економічного, культурного впливу, встановлення прямого чи латентного контролю над іншими країнами. Усередині держави імперська геополітика спрямована на забезпечення панування “центру” над регіонами та етнічними спільнотами. Основні класичні види імперської геополітики: політична, воєнна, економічна, ідеологічна, культурно-цивілізаційна, релігійна.

Имперская геополитика могущественного государства направлена на расширение геопространственной сферы политического, экономического, культурного влияния, установление прямого или латентного контроля над другими странами. Внутри государства имперская геополитика направлена на обеспечение господства “центра” над регионами и этническими общностями. Основные классические виды имперской геополитики: политическая, военная, экономическая, идеологическая, культурно-цивилизационная, религиозная.

Imperial geopolitics of powerful state is targeted on expansion of geospace sphere of political, economical and cultural influence as well as on establishment of direct or latent control over countries. Inside the state an imperial geopolitics is targeted on ensuring the domination of “centre” over regions and ethnic communities. Main key forms of imperial geopolitics: political, military, economical, ideological, cultural-civilization, religious.

Надійшла 29 червня 2011 р.

О. І. ДІКАРЄВ**О. В. ВОЛОНЕЦЬ***Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ*

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ВИМІР ПАРАДИГМИ НАУКОВОЇ КАРТИНИ ВІЙНИ: ЯДЕРНА СТАБІЛЬНІСТЬ ТА МЕРЕЖЕВІ ЗАГРОЗИ КОНТРПОШИРЕННЮ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 20–25

Розглянуто й проаналізовано еволюцію поняття ядерної стабільності (ЯС), "контрпоширення" в стратегічному політичному дискурсі США та РФ, виявлено концептуальний зміст цих понять у парадигмі наукової картини війни для прогнозування наслідків у контексті мережових загроз.

Наукова картина війни (НКВ) є цілісною системою уявлень про загальні властивості та закономірності війни, що виникає в результаті узагальнення й синтезу основних військово-наукових категорій, понять, принципів політичної влади. Методологічною основою розвитку НКВ, на наш погляд, може слугувати військова системологія, проте змістовною підставою НКВ, її фундаментом є військова наука, геополітика, військова політологія, військова економіка і т. п. НКВ дає можливість об'єднати зусилля багатьох наукових парадигм для формування єдиної системи поглядів на характер й особливості майбутніх воєн, форми та способи їх ведення, а також на розвиток перспективних засобів збройної боротьби. Зауважимо, що НКВ має відображати певну систему військово-політичних поглядів держави і формуватися поряд з військовою доктриною як її формально-логічна деталізація. НКВ створюється і розвивається у вигляді складного комплексу різноманітних моделей різних рівнів спільності (геополітичного, політичного, стратегічного, оперативного-тактичного і т. д.), об'єднаних єдиним концептуальним підходом. У даному випадку синергетичним.

Треба визнати, що синергетична парадигма робить лише перші кроки в процесі теоретичного осмислення війни і збройної боротьби. Певні дослідження було проведено, зокрема, у сфері зон стійкості при моделюванні операції ядерних сил. Нечітку шкалу збитку приймають як певну

базову нормативну умову. За таких умов виділяють область в фазовому просторі, в межах якої стійкі зміни потенційних функцій і параметрів динамічних систем (зокрема, параметрів співвідношення стратегічних сил сторін) не спричиняють критичні нерівноважні стани. Недостатньо досліджено вплив процесу становлення й розвитку системи ПРО, високоточної зброї, формування нової стратегічної конфліктності США – РФ [1]. Практика сучасних параметрів військових конфліктів показує, що теоретичне прогнозування військових зіткнень навіть недалекого майбутнього має значні труднощі у зв'язку з недостатньою адаптивністю як сучасних поглядів на ядерну зброю (ЯЗ), так і самих систем озброєнь до нових викликів.

Проблема ядерного стримування пов'язана з великим числом невизначених факторів природного, поведінкового та технічного характеру. Існуючі моделі стратегічної операції за участю ядерних сил не мають достатнього ступеня адекватності загрозам, не повністю враховують можливі дії та плани супротивника по застосуванню ЯЗ (поведінкова невизначеність), а також мають нечіткі уявлення про цілі власних дій, про характер так званого завданого збитку відплати (цільова невизначеність), про характер екологічних наслідків у результаті обміну масованими ядерними ударами (природна невизначеність).

У синергетичній парадигмі прийнято вважати, що коли зміни параметрів системи під впли-

вом зовнішніх або внутрішніх флуктуацій перевищують її адаптаційні можливості, настає стан нестійкості (точка біфуркації), переломний для розвитку системи момент. Нестійкість часто виникає у відповідь на введення в систему нового компонента. Отже, адаптація не є єдиним чинником добору, і тим більше його наслідком, а являє собою одну з його умов. У точці біфуркації добір має тотальний характер — йому підлягають системи, їх компоненти від верхнього до нижнього рівня, структури, взаємозв'язки і взаємини, способи функціонування; а в проміжку між точками біфуркації він відбувається передусім на мікрорівні, згодом наближаючись до макrorівня. Добір здійснюється у процесі конкуренції, що зумовлюється обмеженістю ресурсів і завжди призводить до нелінійних процесів.

Зміна еволюційного і біфуркаційного етапів розвитку систем, їх стійкості і нестійкості відбувається циклічно. Кожна система має не тільки циклічні процеси, зумовлені її природою, а й цикли, що нав'язуються їй середовищем. При цьому “зовнішні” цикли більш стабільні й стійкі, а цикли внутрішнього походження можуть змінюватися під їх впливом у результаті синхронізації — здатності систем найрізноманітнішої природи виробляти єдиний ритм спільного існування, незважаючи навіть на слабкий взаємозв'язок між ними.

Нині і надалі засобом проведення стратегічної операції залишиться ядерна зброя стримування (ЯЗС), але в новій формі, а саме як повітряно-космічні сили (ПКС). Вони виступають чинниками ядерного конфлікту. Тут і далі під терміном “ядерний конфлікт” ми вживаємо термін російського фахівця Кокошина у значенні “кризової ситуації, до якої залучено один або кілька власників ЯЗ і в ході якої відбувається ескалація до рівня, коли одна або більше сторін починають розглядати практичну можливість застосування ЯЗ” [2, 4].

Але ми не будемо обговорювати можливі сценарії конфліктів та напрями розвитку структури збройних сил. Зазначимо лише той факт, що вони вимагають певних змін як в ментальній, так і пракселогічній сфері діяльності.

Наше завдання полягає в актуалізації системологічної методології, пов'язаної з вирішенням проблеми сучасного контексту політичного дискурсу в термінах ЯЗС, ЯС, нерозповсюдження ЯЗ, обороту матеріалів, що розщеплюються, (РМ) і технологій замкнутого ядерного паливного циклу (ЗЯЦТ).

У сучасній політології зростає інтерес до проблематики ЯС [3–6]. Новий термін потроху ви-

тісняє поняття “стратегічна стабільність” — аналітичного концепту періоду біполярної конфронтації. Але незважаючи на сплеск інтересу до нового поняття, його теоретико-методологічний зміст залишається не цілком визначеним. З появою нової категорії дослідники артикулювали й нову її проблематику, а саме концептуальне “розмивання” цього концепту [7–8]. Хоча аналітичної літератури військово-політичного профілю по цій темі ще для цього мало. Не оперують зазначеними поняттями і спеціалісти з міжнародного права. Словосполучення “ядерна стабільність” озвучено в основному в текстах загального політичного характеру. Контент-аналіз цих текстів дає можливість виокремити три основні проблемно-ситуативні контексти вживання поняття ЯС.

1. Термін ЯС використовується при вивченні проблем нерозповсюдження ядерної зброї. На думку цілого ряду авторів (Еріка Арнетта, Горані Компані, Паоло Котта-Рамузінно, Мауріціо Мартелліні і, особливо, Нейла Джоїка), поширення ЯЗ у кризових регіонах (Індостан, Близький Схід, Корейський півострів) загрожує підвищенням конфліктності в них. Оскільки в цих регіонах відсутні будь-які стабілізуючі механізми або хоча б практика, характерна для глобальної радянсько-американської взаємодії 1950–1980-х років. “В останні роки “холодної війни” наддержави досягли ядерного паритету і продовжували системне суперництво лише на периферії, зменшуючи тим самим ризик війни”, — зазначає шведський політолог Ерік Арнетт. А Нейл Джоїк визначає контекст існування ЯЗ як особливу “поведінкову категорію” часів “холодної війни”, в основі якої лежало негласне правило: наявність ядерних сил в обох суперників запобігає війні між ними [8–11].

2. Термін ЯС вживається в контексті проблем протиракетної оборони (ПРО). Американський вчений Юджин Керолл справедливо вважає, що розробка технологій ПРО повертає умовно раціональний сенс концепції “раптового удару в певний заданий час”, відкинутої американськими, а потім і радянськими аналітиками, ще в другій половині 1950-х років [12–13]. Адже “ядерна стабільність” передбачала і певний рівень взаємної ядерної уразливості. Виникнення ж феномену “невразливості” однієї зі сторін автоматично означає руйнування ядерного статус-кво, підриваючи логіку взаємного гарантованого знищення.

Але, як показали дослідження американських політологів Джеймса Ліндсея і Майкла О'Хенлона, створення “щитів” ПРО створюють загрозу стабільності не тільки і не стільки че-

рез “технічний” бік справи. Відомо, що нинішній стан військово-технологічного прогресу не дає бажаного результату, а лише перехоплення більшості балістичних ракет потенційного противника. Створення потужних систем ПРО дестабілізує стратегічну ситуацію, оскільки воно тягне за собою зміну всіх відомих сценаріїв поведінки сторін в ядерному конфлікті. Воно провокує нестандартні і непередбачувані ситуації, до дій в яких США, Росія, Китай та інші “старі” члени ядерного клубу просто не готові. Відповідно, різко девальвується дієвість наявних механізмів попередження випадкової ядерної війни [14].

3. Термін ЯС використовується в контексті проблем паритету. У такому контексті його вживають майже всі російські автори, які, подібно В. І. Кривохижі, пов’язують цю категорію із проблематикою збереження паритету як системи рівноваги можливостей [15]. Треба відзначити, що подібних поглядів дотримується і відомий американський політолог Брюс Блейр. Тривала відсутність воєн між великими державами після 1945 р., стверджує він, пов’язана з тим, що технічні характеристики ЯЗ породжували у політиків страх перед її застосуванням [16]. Для всіх теоретиків термін і поняття ЯС можливо вживати лише там і тоді, де ядерний конфлікт не розглядається ні політиками, ні стратегами як ситуація, здатна забезпечити реальний вигравш. Крім того, досвід трьох воєн проти Іраку і двох проти Югославії показав, що між “класичним” ядерним конфліктом (який ми знаємо з теорії) і класичною повномасштабною війною із застосуванням звичайних озброєнь (про них ми знаємо з практики) тепер можливі “проміжні варіанти” — “війни примусу” (*compellance*) [17–18].

Історично словосполучення “нерозповсюдження ядерної зброї” (ядерне нерозповсюдження) в зарубіжній літературі пов’язувалося з поняттям стратегії нерозповсюдження (нерозповсюдження стратегії). Експерти визначали її як зміцнення міжнародно-правових режимів з метою “скувати” дії потенційних порушників комплексом м’яких профілактичних, а також контролюючих умов і заходів. Подібна стратегія, по суті, була оборонною. Вона, звичайно, орієнтувалася на застосування санкцій проти “неблагонадійних” держав. Але для запуску механізму подібних репресалій вимагається збір більш-менш переконливої бази свідчень про порушення режиму нерозповсюдження, а самі санкції фактично обмежувалися рамками політико-економічного та морально-політичного тиску (на Бразилію, Аргентину, ПАР, Ізраїль, а побічно — і на Японію). Випадок знищення Ізра-

їлем недобудованого ядерного реактора в Іраку (1981 р.) був у цьому сенсі явним винятком, а чутки про існування планів “ядерної кастрації” Китаю силами США (адміністрація Дж. Кеннеді) чи СРСР (1969 р.) ніколи не були достеменно підтверджені.

На початку ХХІ ст. на зміну політиці нерозповсюдження приходять стратегія контрпоширення. Ця політика за змістом є наступальною. Вона зорієнтована на активну протидію розповсюдженню матеріалів, що розщеплюються, і ядерних технологій — “агресивну профілактику” цього процесу за допомогою превентивних дій. Застосування сили стає не “останнім резервним засобом”, а рядовим інструментом впливу на потенційних (або формально потенційних, як, наприклад, Іран) порушників.

Протидія поширенню більше не розглядається як набір правових норм, півголосних правил, дипломатичних ініціатив та технологічних обмежень, на хиткому ґрунті яких тримався відповідний міжнародний режим. У ньому починають вбачати конкретні силові дії, роззброєння потенційно небезпечних суб’єктів, боротьбу із транснаціональними кримінально-терористичними мережами. Міжнародні відносини в ядерній сфері стають сферою взаємодії, у якій застосування сили починає розглядатися як цілком прийнятний інструмент роззброєння порушників режимів нерозповсюдження ЯЗ, а в більш широкому сенсі і всієї зброї масового ураження (ЗМУ).

Становлення стратегії контрпоширення пов’язане з кількома ключовими процесами.

1. В останні п’ять-сім років посилилася ерозія всієї системи угод у сфері нерозповсюдження ЯЗ. Сумніви у її ефективності зародилися в середині 1970-х років, коли з’явилися повідомлення про створення Ізраїлем власної ЯЗ, а Індія провела в 1974 р. випробування ядерного вибухового пристрою. У 1980-ті роки було повідомлено про те, що ряд держав (ПАР, Бразилія, Аргентина, Румунія, можливо — Південна Корея) продовжують в обхід Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) розвиток військових ядерних програм. Тривога посилилася в перші місяці після розпаду СРСР (грудень 1991 р.), коли ядерні боезаряди та їх носії знаходилися на території трьох нових держав — України, Білорусії і Казахстану. У переговорах та процесі їх вивезення до Росії взяли участь і представники США. Ці події підтвердили, що збільшення “ядерного клубу”, в принципі, є можливим сценарієм. З кінця 1990-х років несприятливі тенденції у сфері поширення ЯЗ посилюються. У травні-червні 1998 р.

Індія і Пакистан провели випробування ядерних вибухових пристроїв, оголосивши про своє приєднання до “ядерного клубу”. Відмова КНДР від участі в ДНЯЗ у 1993 і 2003 рр. створила прецедент виходу з цієї угоди. У 2003–2006 рр. проблематика нерозповсюдження загострилася через дипломатичні кризи, зумовлені активізацією ядерних програм в Ірані та Північній Кореї. Нарешті, в середині 2000-х років у науковій літературі обговорюються перспективи ядерного вибору Японії, Південної Кореї, Саудівської Аравії, навіть Єгипту та В’єтнаму — держав, багато з яких традиційно не розглядалися як потенційні порушники режиму нерозповсюдження ЯЗ [22].

2. На початку 2000-х років розпочався новий етап розвитку “чорного ринку” ядерних матеріалів і технологій. Акторами цього ринку вважалися незаконні постачальники ядерних технологій Північній Кореї чи Пакистану, або науково-дослідним центрам. На початку ХХІ ст. під впливом “справи Хана” на перший план вийшло поняття “поширення мережі” — транснаціональної мережі, яка спеціалізується на нелегальному обігу матеріалів, що розщеплюються. Проблематика поширення ЯЗ отримала, таким чином, новий — мережевий — вимір.

З часів “холодної війни” дослідники були впевнені, що виробництво й обіг розщеплюваних матеріалів перебуває під надійним контролем урядів і Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ). У перші роки нового століття аналітики задумалися над тим, що такі порушники міжнародного режиму нерозповсюдження ЯЗ, як Іран, Пакистан, придбали ядерні технології і побудували свої атомні об’єкти за участю бельгійського, французького, канадського та німецького капіталу. У відкриту пресу періодично потрапляють відомості про спроби комерційних компаній здійснювати технологічно складні операції з переробки ядерного палива на основі комерційних замовлень. Не можна виключати, що в майбутньому порогові держави зможуть отримувати на міжнародному “чорному ринку” сировину для своїх ядерних експериментів [23–25].

Отже, ЯС можна визначити як систему, в якій політичні функції ЯЗ (примус опонента до якихось дій) чітко відокремлені від його військових функцій (розробка сценаріїв ведення війни із застосуванням ЯЗ для переконання опонента у безперспективності першого удару).

З урахуванням цього можна припустити, що при поширенні ЯЗ конфлікт з його застосуванням розглядається політико-військовими елітами периферійних країн як потенційно виграш-

ний, тобто як війна, у якій можна домогтися цілковитої перемоги. Це повністю суперечить тій логіці й досвіду, які впродовж другої половини минулого століття визначали міжнародну поведінку абсолютно всіх п’яти “легальних” ядерних держав.

Ерозія ЯС пов’язана з появою в рамках системи ядерного стримування третього елемента, що руйнує теоретичний, логічний і політичний вододіл між “безпекою” і “обороною”. Поки важко точно передбачити, яку військову функцію насправді зможуть виконувати протиракти, “гафнієві” боєзаряди і застосування модифікованих тактичних ядерних систем. Проте очевидно: враховуючи військово-технологічні прориви останніх років, новітні напрацювання штабів у всіх країнах неухильно прокладають собі шлях до кабінетів політичних лідерів.

Досвід регіональних криз навколо Ірану і Північної Кореї показує, що політика контрпоширення може створити ситуацію, коли ЗМУ буде розглядатися політико-військовими елітами порогових держав як крайній засіб захисту свого суверенітету. Не можна виключати і розвиток контактів потенційних порушників режиму нерозповсюдження з транснаціональними кримінально-терористичними мережами. Стратегія контрпоширення формує, таким чином, нове середовище взаємодії між ядерними і неядерними державами, яка істотно відрізняється від тієї, що виникла в рамках системи нерозповсюдження ЯЗ.

3. Після викриття на рубежі 2003–2004 рр. “мережі Хана” підтвердилися побоювання щодо можливості взаємодії держав-порушників режимів нерозповсюдження ЗМЗ з міжнародними кримінально-терористичними мережами. Політико-військові еліти Пакистану традиційно мали контакти з радикально-ісламістським рухом “Талібан”, і дуже ймовірно, що певний сегмент пакистанської армії і спецслужб (той, що був усунений від влади в ході чисток 2002–2004 рр.) може спробувати поставити ядерні секрети на службу радикального ісламізму. Існують побоювання відносно КНДР, підозрюваної у здійсненні поставок ракетних технологій в інші країни.

Ситуація ускладнюється тим, що уряди багатьох держав можуть не завжди знати про спроби тих чи інших суб’єктів (комерційних компаній, внутрішньовідомчих груп і т. п.) обійти систему національного і міжнародного експортного контролю. В умовах високої корумпованості багатьох режимів у країнах “третього світу” мова

може йти про постачання на міжнародний “чорний ринок” сировини для виготовлення ЗМЗ терористичними організаціями.

Під впливом цих тенденцій у середині першого десятиліття ХХІ ст. у стратегічних концепціях США остаточно закріпилася доктрина превентивного вилучення ОМП у неблагонадійних режимів (ізоїв-держав) або неспроможних держав. Така концепція склалася на основі досвіду військової операції США проти Іраку (2003) і дискусій про можливість превентивних ударів по перших ядерних об'єктах Ірану і КНДР (2003–2006). Проте насправді стратегія контрпоширення виявилася ширше доктрини примусового роззброєння. Крім силових заходів, вона включає в себе: 1) систему дипломатичного та психологічного впливу на порушників режимів нерозповсюдження з використанням механізму санкцій; 2) взаємодію з постачальниками матеріалів, що розщеплюються; 3) боротьбу з кримінально-терористичними мережами; 4) концепцію “дозованої участі” США в управлінні ядерними об'єктами “проблемних” держав.

Виникає цілий комплекс заходів, покликаний доповнити традиційну стратегію нерозповсюдження ЗМЗ, хоча в реальності політика контрпоширення починає вже не доповнювати, а підмінити традиційні зусилля у сфері нерозповсюдження зброї масового ураження.

Проблема, однак, полягає в тому, що в сучасних умовах стратегія контрпоширення стимулює та легітимізує використання потенційними порушниками ядерних технологій у військових цілях. Превентивні удари по місцях виробництва і зберігання ЗМУ можуть зупинити поширення, токсичних (хімічних) і біологічних матеріалів, що розщеплюються, але тільки стосовно до однієї країни. Інші потенційні порушники, можливо, спробують створити якомога більший потенціал стримування, що посилить політико-військову невизначеність для “старих” ядерних держав. Виникає небезпека, що стратегія контрпоширення, задумана як політика посилення дипломатичних режимів, трансформується в серію регіональних військових конфліктів, які проводяться під гаслом примусового роззброєння потенційно небезпечних режимів.

Концепція контрпоширення склалася як елемент стратегії національної безпеки США, складовими якої виступають концепції “односторонніх” (односторонньої) і “превентивних” (профілактичних) дій. Однак в останні роки політика контрпоширення перетворюється на самостійний фактор міжнародних відносин. З одного боку, все

більший інтерес до цієї політики виявляють інші ядерні і навіть неядерні держави, які разом з Вашингтоном беруть участь у переговорах з Іраном і КНДР про згортання їх ядерних програм. З другого боку, “старі” ядерні держави все частіше обговорюють можливість завдання превентивних ударів по місцях виробництва і зберігання зброї масового знищення, наслідки яких мало відрізнятимуться від використання ядерної, хімічної і біологічної зброї. У такій ситуації важко спрогнозувати, який тип поведінки виберуть неядерні країни.

Література

1. Кузнецов В. И., Охотников Г. Н. Оценка соотношения стратегических сил сторон и основы теории сдерживания. — М.: РВШ, 2004.
2. Кокошин А. А. Ядерные конфликты в XXI веке (типы, формы, возможные участники). — М.: Медиа-Пресс, 2003.
3. Morgan P. Deterrence Now. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
4. Sagan S. D., Waltz K. N. The Spread of Nuclear Weapons. A debate Renewed. — New York; London: W. W. Norton & Company, 2003.
5. Kramer M. Neorealism, Nuclear Proliferation, and East-Central European Strategies // Unipolar Politics: realism and state strategies after the Cold War / E. K. Kapstein, M. Mastaduno (eds.). New York: Columbia University Press, 1999. P. 385–463.
6. Тиммербаев Р. М. Международный контроль над атомной энергией // Науч. записки ПИР-центра. — 2003. — № 1 (22). — М.: Права человека, 2003; Ядерное распространение / Под общ. ред. В. А. Орлова М.: ПИР-Центр политических исследований, 2002. — Т. 1. — С. 28, 62.
7. Woodward B. Bush at War. New York: Simon & Schuster, 2002.
8. Brown S. The Illusion of Control. Force and Foreign Policy in 21st Century. Washington: Brookings Institution Press, 2003.
9. Arnett E. Nuclear Stability and Arms Sales to India: Implications for U. S. Policy. — http://www.armscontrol.org/act/1997_08/arnett.asp
10. Kampani G. The Military Coup in Pakistan: Implications for Nuclear Stability in South Asia. — <http://cns.mis.edu/pubs/reports/gaurav.htm>
11. Cotta-Ramusino P., Martinellini M. Nuclear Safety, Nuclear Stability, and Nuclear Strategy in Pakistan. A Concise Report of a Visit by Landau Network / Centro Volta (<http://mi.inf.it/~landnet/Doc/pakistan.pdf>, дата посещения 30.03.2004); Joek N. Maintaining Nuclear Stability in South Asia. London, 1997.
12. Carroll E. J. Why Should You / We Care? Washington: Centerfor Defence Information, 2001; Mistry D. Beyond the MTCR. Building a Comprehensive Regime to Contain Ballistic Missile Proliferation // International Security. Spring 2003. Vol. 27. № 4. — P. 119–149.

13. *Nuclear Stability and Missile Defenses*. Como, Italy, 6–8 September 2001 // Pugwash online. Pugwash Meeting no. 266. — <http://www.pugwash.org/reports/nw/nw14.htm>
14. *Lindsay J. M., O'Hanlon M. E. Defending America: The Case for Limited National Missile Defense*. Washington: Brookings Institution Press, 2001.
15. Кривохижа В. И. Ядерный фактор в современном мире. — М.: ИИСИ, 1996; Договор СНВ-2 и ядерная стабильность. — М.: ИИСИ, 1994. См. также: Рогов С. М. Россия и США: партнерство или новое отчуждение // *Международная жизнь*. — 1995. — № 7. — С. 5–14.
16. *Blair B. G. Crisis Stability and Nuclear War*. Oxford: Oxford University Press, 1988. P. 14–57; его же: *The logic of Accidental Nuclear War*. Washington: Brookings Institution, 1993; Дальнейшее развитие методологии Блэйра см.: *Bohlen A. The Rise and Fall of Arms Control* // *Survival*. Autumn 2003. Vol. 45. — № 3. — P. 7–34.
17. Арбатов А. Г. Романтизм времен холодной войны. Ядерное разоружение становится все менее продуктивным // *Независимое воен. обозрение*. — 2004. — № 7. — С. 4;
18. Федоров Ю. Е. “Ядерный фактор” в мировой политике XXI века // *Pro et Contra*. — 2002. — Т. 7. — № 4. — С. 57–71
19. *Sagan S. Why Do States Build Nuclear Weapons?* // *International Security*. Winter 1996–1997. — Vol. 21. — № 3. — P. 54–86.
20. *Levi M. A., O'Hanlon M. The Future of Arms Control*. Washington: Brookings Institution Press, 2005.
21. Ядерное сдерживание и нераспространение / Под ред. А. Арбатова, В. Дворкина. — М.: Моск. центр Карнеги, 2005.
22. У ядерного порога: уроки ядерных кризисов Северной Кореи и Ирана для режима нераспространения / Под ред. А. Арбатова; Моск. Центр Карнеги. — М.: РОССПЭН, 2007. — 184 с.
23. Пикфорд Э. Уран, торий и режим нераспространения // *Россия в глобальной политике*. — 2006. — Июль–авг. — Т. 4. — № 4. — С. 40–51.
24. *Braun C., Chyba C. F. Proliferation Rings: New Challenges to the Nuclear Nonproliferation Regime* // *International Security*. — 2004. — Vol. 29. — № 2. — P. 5–49.
25. Сетевой вызов нераспространению ядерного оружия // *Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ* / Под ред. А. А. Кокошина, А. Д. Богатунова — М.: Эдиториал УРСС, 2005. — С. 257–286.

Політичне рішення про нерозповсюдження ядерної зброї є складнішим за технічне питання наявності урану. Найважливішим фактором у цій справі безпеки є гарантований міжнародний політичний тиск на порушників домовленостей та тих, хто приховує свої плани із розробки військових ядерних програм.

Политическое решение о нераспространении ядерного оружия является более сложным, чем технический вопрос наличия урана. Наиболее важным фактором в деле безопасности является гарантированное международное политическое давление на нарушителей договоренностей и тех, кто скрывает свои планы по разработке военных ядерных программ.

The solution to nuclear weapons proliferation is thus political more than technical, and it certainly goes beyond the question of uranium availability. The most important factor underpinning the safeguards regime is international political pressure and how particular nations perceive their long-term security interests in relation to their immediate neighbours. International pressure not to acquire weapons is enough to deter most states from developing a weapons program. The major risk of nuclear weapons' proliferation will always lie with countries which have not joined the Treaty and which have significant unsafeguarded nuclear activities, and those which have joined but disregard their treaty commitments.

Надійшла 11 жовтня 2011 р.

О. І. ДІКАРЕВ**О. А. ДЗАВУЛЬКО***Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ*

ПЕРЕДБАЧЕННЯ І ТВОРЕННЯ АПОКАЛІПСИСУ: СКАНДИНАВСЬКИЙ ВАРІАНТ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 26–33

Аналізується, наскільки виправдано вважати подвійний теракт 22 липня 2011 р. виявом певної політичної тенденції, чи йдеться про вчинок одинака-егоцентрика. По обидва боки Атлантичного океану думки експертів розділилися. У США вважають, що ця подія є наслідком провалу європейської політики багатокультурності. Тоді як у Європі більше уваги приділяють особистості вбивці.

Масовий убивця Андерс Брейвік народився від терактів Бен Ладена, — вважає французький ісламознавець Мат'є Гідар, автор книги “Нові терористи”. Саудівський терорист змальовував Захід як світ сучасних хрестоносців, що прагне знищити мусульманську цивілізацію. Він закликав до “фанатичної відсічі фанатикам”. Андерс Брейвік віддзеркалює цей дискурс. Пропагує “вичистити Європу від ісламу” силовими методами, називає себе хрестоносцем. Себто чітко відгукується на виклик ідеологів радикального ісламу. Навіть у тому, як Брейвік претендує на роль “нового аватару світового тероризму”, існує сенсовий зв'язок із засновником Аль-Каїди” [1]. Цікаво, що політична преса Франції, як права так і ліва, головною причиною норвезьких терактів вважає особистість убивці та його персональне ставлення до ісламу, імміграції, європейського майбутнього.

Американські дослідники, зокрема Марко Папич, аналітик *Stratfor* по Євразії, схильні бачити в норвезьких подіях відголоски невдач європейської імміграційної та інтеграційної політики стосовно неєвропейських релігій та народів, присутніх нині на території ЄС. Вони вважають, що одна з головних проблем Європи — це якраз “не інтеграція”. Мусульмани-іммігранти, наплив яких у Європу з року в рік збільшується, відмовляються інтегруватися в європейську цивілізацію, натомість привносячи свою культуру і тим самим породжуючи нетерпимість до себе з боку європейців. При цьому ліберальний уклад Євро-

пи, її політкоректність дотепер змушували політиків запліщувати очі на цю проблему: зростання ксенофобських настроїв замовчувалось; тема ісламу є своєрідним табу для європейців. Відтак Європі неминуче доведеться серйозно переосмислити це питання. “Рано чи пізно така людина, як Брейвік, мусила б з'явитися, — погоджується політолог Паскаль Періо. — Але найменше було шансів побачити її в Норвегії. По-перше, ця країна не є членом ЄС та не підпадає під численні нормативи на захист багатокультурності, що не влаштовують правих радикалів. По-друге, в Норвегії високий рівень життя, низьке безробіття й дуже мало, порівняно з іншими західними державами, іммігрантів із третього світу. За версією експерта, трагічні події в Норвегії пов'язані з успіхом вкрай правих партій на виборах у різних країнах Європи, особливо в Північній Європі, які стали частиною політичного ландшафту. Існує механічний зв'язок між легітимізацією вкрай правих у сенсі виборчому та підйомом екстремізму — такого, який ми спостерігали в Норвегії”, — вважає аналітик. “Оскільки ультраправі партії включаються у виборчий процес в Європі, стають легітимними, являють собою політичний вибір для правоцентристського і консервативного електорату в багатьох країнах, маргінальні елементи в цих партіях починають відчувати, що вони більше не можуть висловлювати свої позиції у відкритій формі в рамках цих рухів”, — пояснив автор статті, відзначаючи, що “цей феномен не новий” [2].

Справді, протягом останніх десятиліть крайньо праві партії переживають ренесанс у Європі: “Народна партія Данії” має 25 місць зі 179 у парламенті, “Шведські демократи” — 20 місць із 349, “Істинні фіни” — 39 місць із 199. Відчутна ця тенденція у Франції, Нідерландах, Великій Британії. Більшість праворадикалів виступають проти свободи пересування в ЄС, закріплених Шенгенською угодою. Крім цих партій діють також расистські й нео-фашистські організації, які гуртуються навколо футбольних клубів. Утім, треба визнати, що ультраправі дуже неоднорідні в Європі. Більшість із цих радикальних партій сформувалися за першої нафтової кризи в 1970-ті роки.

Завдяки нафтовій ренті економіка Норвегії з розрахунку на мешканця має чи не найкращі показники у світі. Соціальні гарантії тут високі, а рівень безробіття дуже низький. Тим не менш, Андерс Брейвік замислив свій терористичний акт саме як антидержавну дію.

Ми не поділяємо поглядів згаданих аналітиків. З чим можна погодитися, так з тим, що це феномен не новий і тому підтвердженням слугує сучасний стан ідеосфери та аналітичних згаданих вище передбачень.

На зорі людства функції передбачення та створення ідеологічного поля впливу виконували знахарі, чаклуни, цілителі, шамани тощо, потім — жерці, служителі релігії, пророки. Політичне пророцтво, в силу свого соціального значення, вимагало від них певної конкретизації. Разом з тим ця ж особливість політичного пророцтва могла спричинити й протилежні наслідки: політичні пророки, уникаючи відповідальності, намагалися зберегти певну ігрову багатозначність. Геродот ілюструє це прикладом з життя царя Креза. На питання царя про те, як довго існуватиме його держава, піфія відповіла, що до часу, коли над мідянами стане царем мул. Така відповідь царя задоволила. Однак у подальших оракулах царю було роз’яснено, що під “мулом” розуміють царя Кіра, оскільки його батьки були представниками двох народів — мідян та персів. Крім того, Крезу пояснили, що в попередніх пророцтвах йому вже повідомляли про війни з персами: коли оракул оголосив, що в результаті військового походу “паде велике царство”, то це означало, що це буде держава самого Креза, а не персидське царство. Подібна двозначність дельфійського оракула була звичайною справою.

Якщо містик шукає Бога через способи його розкриття, то в біблійному світі пророків сам Бог шукає людину. Між Богом і пророком не іс-

нує залежності, що ґрунтується на магії, і Бог не опиняється в боргу перед пророком. Останній не чекає підтверджень природи божественної волі (пізніші політичні пророки, такі, як Нострадамус, пішли шляхом магії, алхімії та астрології). Душа пророка жила в постійній напрузі, породженій почуттям близькості інших світів. Для своїх пророцтв вони змушені були шукати нову мову. “Як у Іоахіма Флорського та Якова Беме, ми знаходимо у Іезекіїля яскраві алегорії й загадкову символіку”. Визнані майстри політичного пророцтва, такі як Нострадамус та Сен-Жермен, широко використовуватимуть технічні прийоми біблійних пророків, проте втратять при цьому той пафос і монументальність древніх.

Політичне пророцтво сформувалося в ході складного процесу боротьби двох принципів: політичного прагматизму, який вимагав від своїх adeptів точного та конкретного описання перспективних подій, і містичної одержимості. Останнє за всієї своєї ірраціональності виступає спонукальним мотивом багатьох політичних рухів. Від “буденного” політичного пророцтва месіанське пророцтво насамперед відрізняється глобалізмом: як правило, воно охоплює всю світову й космічну перспективу. Іншою його визначною рисою виступає сакралізація всіх явищ, які відбудуться. Соціальний утопізм пророків був лише одним із аспектів зовнішнього виявлення пророчого руху, прикладною формою його інтерпретації, не самої точної й не самої конкретної [3]. Тут ми спостерігаємо спробу розмежування релігійно-метафізичного і соціально-політичного тлумачення пророцтв, одну з багатьох в духовній історії Ізраїлю. Апокаліпсис Іоанна Богослова є найяскравішою маніфестацією всемогутності вищої влади, яка досягає найвищого рівня, коли влада може покінчити з однією з умов свого існування — часом. Підготовка до цього акту відбувається на всьому проміжку апокаліптичної драми: час дискретно розривається появою символічних феноменів (ангелів, інфернальних персонажів). Спостерігач переноситься із одного часу в інший, нерідко опиняється відразу в кількох часових планах. Навіть точно визначені відрізки (“тисяча років”, “три с половиною роки”), очевидно, мають символічне значення. Мета подібного підходу зрозуміла — дестабілізувати час, показати його відносність і потім одним ударом покінчити з ним — зупинити його. Відсутність часу не тільки демонструє всемогутність влади, а й її всеєдність — зникне будь-яка опозиція влади та роздвоєність світу. Коментатори вважають, що під “владою над язичниками” розуміють ви-

соке становище праведників порівняно з іншими людьми. І на землі (в силу їх морального авторитету), й особливо після смерті (коли вони впливають на живих з неба). Однак єдине (всевладне) включає в себе обидві частини сфери: будь-який акт породження симптомів влади й могутності в “темній” полусфері здійснюється з ініціативи та відома Божественного центру [4].

Нині пророцтвом займаються філософи, соціологи, психологи, журналісти та інші творці пророцтв. Звичайно, тут присутній прогрес. Однак прогрес усе в тій самій справі: у “пробудженні” свідомості людей шляхом їх ідейного спрямування. Відбувається це в контексті епохи зменшення рівня стихійності. Свідомий і планомірний елемент у ньому набрав сили і почав домінувати в комплексі факторів еволюції. У зв’язку з тим, що нині в цей процес задіяно значні маси людей та ресурсів, суб’єктивні фактори еволюції набули більшого значення. У такому вимірі ідеосфери апокаліптичні погляди стають поширеними, що знайшло відображення у дискурсі про апокаліптичні події 2012 р. Причиною багатьох забобонів виступає маніпуляція. Шлях введення людей в оману лежить у припущенні логічної помилки, яка змінює філософію людини. Люди цілеспрямовано, іноді самостійно налаштовують ментальність для виділення (абстрагування) певної власності емпіричних предметів. Потім вони наділяють цю властивість самостійним (окремо від предметів) існуванням для розгляду як сам емпіричний предмет.

До трагедії у Норвегії влітку 2011 р. звичайно призвели логічні наслідки роботи ідеосфери, які спостерігалися під час аварії на АЕС в Японії, бомбардування Лівії, упровадження військових підрозділів у Сирії, протестів у Тунісі, Єгипті, погромів у Парижі та Лондоні.

Ці явища є наслідком неузгодженості інтересів суспільства, груп, індивідуумів, які шукають особистих привілеїв та ренти. Встановлені правила гри полягають у сценаріях пошуку ренти, в тому числі політичної. Ці сюжети були передбачені вченими М. Олсоном (1995) та Г. Таллоком (2004). Аналіз Таллока, сфокусований на економічному поясненні рентоорієнтованості та її наслідків, встановив факти значних суспільних втрат від гедоністичної, нарцистичної поведінки окремих суб’єктів та політичних акторів. Принциповим положенням виступає розмежування між “бажанням отримати прибуток” та “бажання отримати ренту”. Перше означає використання можливостей ринку для максимізації власних доходів через виробництво певних товарів, по-

слуг. Інше являє собою отримання доходів, привілеїв за рахунок інших. Тобто в першому випадку суб’єкт діє в рамках чинних законів, прав власності, в іншому — деструктивно, вимагаючи перегляду прав власності, шантажу та лобіювання на власну користь [5, 435–448; 6, 741–743]. М. Олсон досліджував деструктивні наслідки нарцисизму групових інтересів. Олсонська парадигма розвитку полягає в ідеї неможливості суспільства перейти до раціональної та ефективної діяльності за таких обставин, коли групи з різними інтересами не можуть провести всебічні переговори [7–8].

Андерс Брейвік на вигляд інтелігентний, заможний і досить типовий норвежець. Він слухав класичну музику, любив читати “Критику чистого розуму” Іммануїла Канта і захоплювався британським прем’єром Вінстоном Черчиллем. Жив на фермі у передмісті Осло, де вирощував екологічно чисті дині й буряки. Ніколи не потрапляв у поле зору поліції. Законно придбав зброю і боеприпаси для мисливства у 2010 р. Він також був членом кількох консервативних організацій. Можливо, його привабили саме ці об’єднання, оскільки вважав, що не всі здатні сприйняти його погляди. У своєму маніфесті він описує себе, як особливу й поважну персону, яка виконує конче необхідне завдання в житті. Деякі психоаналітики вважають, що разом із браком турботи про інших, у нього розвинувся комплекс нарцистичної особистості.

Необхідно також виокремити не стільки абстрактно-теоретичний, а передусім прикладний евристичний характер концепції пошуку ренти. Саме вкорінення практики її отримання й рентоспрямована суспільно-політична організація західного суспільства (зокрема, норвезька паливно-енергетична спрямованість економіки) значною мірою визначає складність проблеми кризи держави благоденства. Заклики до соціальної та політичної справедливості використовуються зацікавленими групами, які вважають, що отримують менше, ніж заслуговують. Державна політика розподілу стимулює ряд соціальних груп до боротьби за ренту [9].

Проте така подія, як вибух, вбивство мирних людей у Норвегії, вразила пересічних громадян та здивувала психологів, криміналістів, політиків. Протягом останніх десятиліть Норвегія займає верхні позиції в усіх рейтингах щодо рівня життя, комфортності та безпеки. Норвезький тип соціалізму — це “суспільство загального добробуту”. Середня зарплата в країні — 6 тис. дол. на місяць (дані 2009 р.). ВВП на душу населення

в 2010-му був третім у світі — 53 тис. дол. на особу (для порівняння в Україні — 3 тис. дол.). Лікують безкоштовно, а повну зарплату з бюджету за лікарняним платять цілий рік.

Проте безпорадність сил безпеки багатой країни теж вражає. Норвегія, яка відправляє війська в Афганістан і Лівію, не змогла вчасно прислати поліцію на місце кривавого злочину. Перші правоохоронці дісталися берега озера Тюріфйорд через 25 хв після виклику, але були неозброєними і чекали спецназу з Осло. У спецназу не виявилось гелікоптера, тож до озера їхали 45 км автомобілем. Там маленький поліцейський човен не витримав ваги озброєних бійців і заглух. Довелося реквізувати яхти для прогулянок. Через дві хвилини після того, як спецназ висадився на острів, злочинець здався без опору. Брейвік протягом років спілкувався у мережі на екстремістських ультраправих сайтах, не раз говорив про наміри розправи, проте так і не потрапив під підозру.

Андерсен Берінг Брейвік готував і здійснив злочин у багатій, толерантно налаштованій, демократичній країні з політичних мотивів. Директор Центру досліджень тероризму й політичного насилля при Шведському коледжі національної оборони Магнус Ренсторп стверджує, що вбивцю характеризують нарцисизм та апокаліптичні погляди. Дії Брейвіка спрямовані на припинення “арабізації” Європи [10]. Проте, норвезький 32-річний терорист (за такою статтею розглядалася справа в суді) є людиною психічно здоровою і грамотною. Крім того ним написано значну за обсягом працю.

Політичні злочини не є новим явищем. Жертвами вбивств ставали ще правителі Давньої Греції (найвідомішим випадком було вбивство Філіпа Македонського) та правителі Римської імперії (вбивство Юлія Цезаря). У середньовічній Європі найпоказовішим прикладом може бути вбивство двох королів Франції: Генріха Третього (1589) та Генріха Четвертого (1610). У Росії за період 200 років були вбиті три імператори: Петро Третій, Павло Перший, Олександр Другий, та багато державних чиновників.

Політичне вбивство, відповідно до одного з визначень, — це навмисне вбивство вибраної жертви чи групи жертв, здійснене з причин, пов’язаних з їх державною діяльністю чи суспільною відомістю і яке має політичну мету. Замовники і/чи інтерпретатори резонансних злочинів тим самим демонструють слабкість й уразливість влади. Народоволець Микола Морозов з цього приводу мав власну думку. Ще в 1872 р. у статті “Значення політичних вбивств” писав: “Полі-

тичне вбивство — це передусім акт помсти. Тільки помстившись за знищених товаришів, революційна організація може прямо дивитися в очі своїм ворогам; тільки тоді вона стає цільною, неподільною силою; тільки тоді вона піднімається на ту моральну висоту, яка необхідна діячу свободи для того, щоб повести за собою маси. Політичне вбивство — це єдиний засіб самозахисту в даних умовах й один з найкращих агітаційних прийомів” [11].

Раніше спеціалісти аналізуючи фактаж та контекст політичних злочинів відзначали, що найчастіше спроби вбивства спостерігаються в державах, де існують тоталітарні чи авторитарні режими. Цих поглядів ще у 2006 р. дотримувалися ізраїльські дослідники Асаф й Ноах Зусмани. У журналі *Journal of Economic Perspectives* вони опублікували статтю “Вбивства. Оцінка ефективності ізраїльської контртерористичної політики з використанням даних фондового ринку”. Вони відмічають, що почали часто відбуватися політичні вбивства й спроби вбивства, навіть тоді, коли державні лідери вищого рівня (монархи, президенти, прем’єр-міністри) охороняються [11].

Американський історик Лінда Лоселла у книзі “Політика вбивства” наводить основні характеристики організаторів змов проти державних діячів. Вони можуть мати конкретні політичні цілі, бажання організувати хаос (таким чином діяли, наприклад, екстремістські організації у 1960-ті роки: італійські “Червоні бригади”, Німецька Червона Армія та французька “Аксьон Дірект”), поквитатися (так, у 1961 р. політичні противники вбили президента Конго Патриса Лумумбу, у 1995 р. прем’єр-міністра Ізраїлю Іцхака Рабіна). Крім того, злочинці намагалися таким чином зацікавити ЗМІ (показовим є приклад з президентом США Рональдом Рейганом, якого у 1981 р. поранив терорист-одиночка Джон Хінклі з метою сподобатися кіноактрисі Джоді Фостер) [12].

Вчений початку минулого сторіччя Людвіг Вольтман (*Ludwig Woltmann*) у своїй неоднозначній праці “Політична антропологія. Дослідження про вплив еволюційної теорії на вчення про політичний розвиток народів” підносячи роль і здібність германців, все ж під тиском проаналізованих фактів наголошує, що багатство, влада і привілеї руйнують мораль навіть найстійкіших людей, сімей та рас. Л. Вольтман як приклад наводять долю Ганнібала, цитуючи лист Сенеки до Люцілія. У листі говориться, що такий чоловік, якого не зупинили навіть альпійські вершини, вкриті льодом, загубив розкоші життя в Кампанії [13].

На фактах політичних вбивств Вільям Шекспір побудував сюжети таких п'єс, як "Гамлет" та "Макбет". Початок ХХІ ст. було відзначено особливою цікавістю до творчості Шекспіра. Для "нової історичної школи" Шекспір став не просто об'єктом дослідження, а тим "основним текстом", з якого почалося переосмислення (*transvaluation*) поняття "історії". Складна структура шекспірівської драми взаємопов'язана з культурно-історичним контекстом ХVІ–ХVІІ ст. У працях Джонатана Доллімора, Стівена Грінблатта, Джіна Хоурда, Марго Хейнеман, Маргіт Фергюсон досліджується, як цей контекст стає породжуючим для сучасного стану душі. Твори Шекспіра виступають тим фокусом, у якому перетинаються, а потім взаємопосилаються осі-промені Історії. Дослідники застосовують до тексту психоаналітичний метод запиту для рефлексії іншого дискурсу (текст у тексті) — глибинно-міфологічного. Кризові, беззаконні епохи породжують надзаконні типи релігійної та побутової антиповедінки. Шекспір, поєднуючи ХVІ та ХVІІ ст., створює Гамлета, який одночасно є і героєм міфу про біблійного Іоанна, і семіотично визначається як юродивий. Відомий російський психолог О. Ю. Магаліф, використавши типаж Гамлета для узагальнень, зазначає, що головними типажамі Гамлета виступають: Гамлет — благородна людина, яка переживає конфлікт між необхідністю і неправомірністю помсти за батька; Гамлет — борець проти того, що його країна і "весь світ — тюрма". Спадкоємцем якого престолу був 30-річний принц? За п'єсою Данія (ХІІ ст.) — могутня держава, навіть Англія платить їй данину, і їй належить частина Норвегії. Дядько Гамлета, нині король Клавдій, вбивця брата — хитрий політик. Вважається, що він відібрав трон у Гамлета. Однак, за аналогією переходу трону Норвегії до брата загиблого короля можливим припущенням буде те, що і в Данії існує такий самий закон. Мати Гамлета, королева Гертруда, "спадкоємиця войовничої країни", прекрасно знає всі тонкощі управління державою. Під час бунту прибічників Лаерта, який закликав повалити правління Клавдія, королева не злякалася. Раптова смерть короля завдала сильного удару по трону. Норвезький сусід сподівався на можливий реванш. Гертруда зробила важливий політичний крок: жертвуючи своїм реноме, вона через місяць після похорон виходить заміж за нового короля. Цим вона зміцнює позиції свого сина як спадкоємця престолу: якби Гертруда відійшла від влади, то у Клавдія могли б з'явитися свої спадкоємці. Гертруда, враховуючи той факт,

що принц є чутливою людиною, любить батька, не ділиться з Гамлетом мотивами свого шлюбу. А що ж Гамлет? Він, звісно, сприйняв все буквально й емоційно. Він не був політиком, не ніс відповідальності за державу. У цей момент привид покійного короля сповіщає Гамлету про обставини смерті батька, закликаючи до помсти. Наведена привидам ідея помсти спричинила загибель принца, розвал державної влади і могутності королівства. Загинула вся правляча еліта країни. Яку думку будив цим сюжетом Шекспір? Наприклад, що один злочин у керівництві країни здатен спричинити її загибель? Чи небезпеку перебування такої особистості, як Гамлет, в еліті держави? [14].

Таким же неоднозначним сюжетом вбачаються події в Норвегії у липні 2011 р. на Острові Утойя, де зібрали майбутню еліту Норвегії, молодих політиків. Відбувалася зустріч із міністром іноземних справ Норвегії Йонасом Гар Стере, на якій майбутні спадкоємці багатой, потужної держави вимагали визнання Норвегією "палестинської держави". Вбивця Брейвік цих бажань не підтримав. У нього був власний (а може колективний) сценарій подій. Від його руки загинуло багато людей. Зведеного брата норвезької кронпринцеси Метте-Маріт Трудн Бернтсен також було застрелено Брейвіком. Хоча ЗМІ Брейвіка позиціонує як фашиста, проте відомо, що на інтернет-форумах він виступав як проізраїльські налаштована людина. Далі було встановлено, що Брейвік мав відношення до масонської ложі. В усякому разі знайшли фотографію в мантії масона. Але він фотографувався і у військовій формі і служив в армії.

Автори статті не є прибічниками конспірологічних ідей. І на їх думку, все набагато прозаїчніше і тим небезпечніше. Врешті, не настільки важливо, чи входить Брейвік до конкретної ультраправої організації, привілейованої ложі, чи лише ідеологічно пізнає себе в пріоритетах радикального політичного руху. Його ідеї знаходять відгук. У Франції за публічну підтримку терориста з лав радикального Національного Фронту щойно виключено регіонального політика. Брейвіка також у 2006 р. було виключено з правої партії.

Спільним є те, про що говорив відомий вчений-психолог К. Юнг. А він стверджував, що душа людини нині прагне спокою в стані неспокою, упевненості в стані непевності. Нові форми буття виникають з потреб, а не з ідеальних вимог чи одних бажань. Навіть самому собі навряд можна викласти проблему, не вказавши хоча б на можливість рішення, якщо неможливо сказати нічого остаточного [15].

Схоже, що європейська, в тому числі норвезька, еліта ще не прийняла філософські мотивованого і логічно виваженого остаточного рішення. Крім того, в сучасному норвезькому суспільстві поняття “еліта” має негативну конотацію і денотацію. Соціологи використовують термін “лідерство” при описанні поведінки осіб, які перебувають на вершині влади. Коли суспільство не знаходить адекватної відповіді на виклики часу, звинувачують еліту, оскільки існує ідеологема про безгрішність маленької людини як творця історії в демократичному суспільстві. Норвегія — країна з парламентською демократією. Логічним є вважати представників Стортингу, й особливо лідерів політичних партій, представлених в парламенті, політичною елітою норвезького суспільства. Крім того існує влада ЗМІ та бізнесу. Ангажованість і фінансова зацікавленість ЗМІ в Норвегії (як і в багатьох державах) при тій провідній ролі, яку вони відіграють в житті суспільства, представляє неоднозначну картину. Зокрема, критикуються критерії, якими керуються ЗМІ при позиціонуванні публіцистичних чи інших політиків. Популярність націоналістичної Партії прогресу (*Fremskrittspartiet*) та її колишнього лідера Карла Івара Хагена, який ще не пішов з політики, пояснюють саме впливом преси. Таких політиків часто запрошують на телепередачі, оскільки очікують почути епатажні для пересічного громадянина мову та ідеї. ЗМІ описують військові конфлікти, детективні історії та скандали. Тобто сюжети, які користуються попитом [16].

Карл Івар Хаген (*Carl Ivar Hagen*) професійно організовує скандальні стратегії PR, GR, які будуються на несприйнятті громадянами іммігрантів. Свого часу К. І. Хаген отримав навіть доступ до розпорядження ресурсом одного з найбільших у світі — нафтового фонду Норвегії. Його виступи неодноразово були причиною дипломатичних скандалів. Неоднозначно сприйнято його мемуари та книгу, які містять антиіммігрантські ідеї [17–18].

“Героєм нашого часу” молодь Норвегії вважає мультимільонера Хьелль Інге Рьокке (*Kjell Inge Rokke*). Порівняно молода людина (45 років) створила власний імідж, який тепер став частиною культури “Рьокке”. Рьокке не приховує своїх доходів. Навпаки, завзято та скандально демонструє можливості грошей та слави. ЗМІ підігріває цікавість і тим самим пропагує серед молодих норвежців його гнучкі моральні принципи. У суспільстві, де завжди панував певний аскетизм і чесність ділових відносин, на зміну мистецтву

політичних та економічних компромісів приходить пошук ренти та лобіювання інтересів.

За таких умов молодь має самотужки обмірковувати всі протиріччя отриманої інформації, зразків поведінки та релігійних уподобань. Юнг з цього приводу писав, що для багатьох європейців Бог є таким же живим, як Аллах по той бік Середземного моря. І один віруючий вважає іншого ущербним єретиком, якого треба терпіти. Проте, говорить Юнг, посилаючись на Сведенборга, варто зважати на те, що є щось у нашій душі не від індивіда, а від народу, спільноти і навіть від усього людства. Ми є частиною єдиної душі, однієї-єдиної “великої людини” [15].

Для поглиблення нашого аналізу звернемося до дискурсу двох Імануїлів — Сведенборга та Канта. Шведський мислитель І. Сведенборг працював над містично-релігійними трактатами, де, зокрема, пояснював шляхи поєднання світу духів із світом матерії. Інший Імануїл, а саме Кант, надзвичайно цікавився працями Імануїла Сведенборга і у зв'язку з цим написав працю “Марення духовидця пояснені маренням метафізики” [19]. У ній І. Кант ставить питання про незрозумілі сили душі і способи її впливу на тіло. Аналітики вважають, що саме в цій праці Кант під впливом Сведенборга переходить від позицій раціональної психології до критичної філософії, що знаменувало кінець епохи Просвітництва. Цей перехід для Канта полягав у русі зі сфери просвітленого самозакоханого розуму до нових обріїв думки [20, 63].

Інформація інших вимірів буття не допомогла Гамлету з огляду на його недиференційований менталітет. Тренований наукою розум Канта спромігся спираючись на факти життя еволюціонувати. Можна, таким чином, констатувати про появу двох рівнів в еволюції ментальної сфери людини: недиференційованої ментальної сфери (доідеологічна); диференційованої ментальної сфери (ідеологічна). Брейвік спромігся зрозуміти все на рівні критики “чистого розуму”. У контексті подальшої еволюції ментальної сфери цього мало. Спостерігається зростання ступеня запланованості, вивченості соціальних явищ і поведінки людей. Зріс ступінь контролю за ходом процесів. Наймовірно посилились стратегії маніпулювання масами людей та комунікації, а також засоби розв'язання проблем значного масштабу. Виникло безліч проблем, які, в принципі, не можуть бути вирішені самі по собі, без участі значних інтелектуальних сил, та об'єднання зусиль держав, подолання націоналістичних поглядів.

Це вже починають розуміти в Скандинавії. До цього підштовхують події, коли в спокійній Швеції було вбито прем'єр-міністра Улофа Пальме й міністра іноземних справ Анну Лінд. Улофа Пальме було вбито 28 лютого 1986 р. на вулиці Стокгольма Свеавеген. Того дня він з дружиною Лісбет ввечері повертався із кінотеатру. В грудні 1988 р. за звинуваченням у вбивстві Пальме було затримано Кристер Петтерссона — неврівноваженого чоловіка без певних занять. Лісбет Пальме впізнала Петтерссона. Суд визнав його винним і виніс вирок. Однак касаційний суд у 1989 р. відмінив вирок за недостатністю доказів. Петтерссон помер на волі 2004 р. від травми голови.

При всій своїй відкритості Анна Лінд ніколи не давала журналістам можливості спілкуватися з її дітьми. Анну Лінд убили 10 вересня 2003 р. в супермаркеті в центрі Стокгольма. Нападник, сербський іммігрант Михайло Михайлович, завдав їй ударів ножом. Михайловича знайшли, він визнав свою провину, заявивши, що почув голос, який наказав йому зарізати Лінд.

У Фінляндії вже кілька років у багатьох навчальних закладах стоять металодетектори. Їх встановили після того, як у 2007 та 2008 рр. двоє фінських студентів, які познайомилися через Інтернет, влаштували масові розстріли у своїх навчальних закладах.

У Норвегії теж сталася тривожна подія. 23 січня 2009 р. у місті Тромсе між будинками школи і дитячого садка чоловік та жінка застосували вогнепальну зброю. Вони загинули. Тоді таку поведінку охарактеризували “надзвичайно кривавою”. До дій Брейвіка лишалося два з половиною роки.

Висновки впливають із згаданих фактів та узагальнення, зробленого Юнгом про те, що кожна культура має свого супротивника, Герострата. І розвиток культури вимагає серйозного вивчення такої категорії, як Душа. Вона завжди була лише частиною метафізичної системи. Однак сучасна свідомість, при всьому бажанні захистити себе, вже не зможе відмахнутися від пізнання Душі [15]. У цьому полягає специфіка нашого часу. Ми маємо визнати, що невідомі сили підсвідомості являють собою дієвий потенціал, що сили Душі не можуть бути включені в раціональний порядок нашого часу, а особливо за умов маніпулювання з боку ідеосфери. Ми маємо зрозуміти їх через науку й розум. Приклад Канта у цьому показовий. Тільки розвинений розум в союзі з Душею зможе зробити правильний вибір і допоможе в діалозі та переговорах досягти компромісу.

Література

1. Радикальна симетрія [Електронний ресурс]. — <http://www.euroatlantica.info/index.php?id=4385>
2. Експерти чекають повторення норвезької трагедії в Європі. — [Електронний ресурс]. — <http://estnik55.ordpress.com/011/07/29/%>
3. Зиновьев А. А. Логическая социология. — М.: Социум, 2002. — 465 с.
4. Исаев И. А. POLITICA HERMETICA: скрытые аспекты власти. — М.: Юрист, 2002. — 297 с.
5. Таллок Г. Потери благосостояния от тарифов, монополий и воровства // Вехи экономической мысли. Экономика благосостояния и общественный выбор. — Т. 4. — СПб., 2004. — 318 с.
6. Таллок Г. Соискание ренты. Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейна, П. Ньюмена. — М.: 2004. — 391 с.
7. Олсон М. Возвышение и упадок народов. Экономический рост, стагфляция, социальный склероз. — Новосибирск, 1998. — 256 с.
8. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. — М.: 2002. — 195 с.
9. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. — М.: 2006. — 311 с.
10. Рыбалка А. Бойня в Норвегии: куда ведет масонский след? // Живое время. — 2011. — [Електронний ресурс]. — <http://www.kriptoistoria.com/forum/index.php?pp=h4twmvtcmrhatb4usie&f=1&vt=list&ts=all&m=19687>
11. Прасолов В. История и теория политического убийства // Хранитель 27 августа, 2009. — [Електронний ресурс]. — http://www.psj.ru/saver_people/detail.php?ID=19082
12. Linda Laucella. Assassination: The Politics of Murder. — Lowell House, 1998. — 185 с.
13. Ludwig Woltmann. Politische Anthropologie Eine Untersuchung über den Einfluss der Descendenztheorie auf die Lehre von der politischen Entwicklung der Völker. — Thüringische Verlagsanstalt, 1903.
14. Юнг К. Г. Проблема души современного человека // Проблемы души нашего времени. — М.: Прогресс, 1994. — 514 с.
15. Магалиф А. Ю. Гамлет. Патография Гамлета. Две версии (Размышления психиатра) / М. Е. Бурно, А. Ю. Магалиф // Независимый психиатрический журнал: Вестник НПА. — 2002. — № 4. — С. 86–91.
16. Tisdall Jonathan. Progress Party brochure sparks racism charges. — [Електронний ресурс] / Jonathan Tisdall // Aftenposten — 16.08.05. — <http://www.aftenposten.no/english/local/article1097512>
17. Hagen Carl I. Erlig talt: Memoarer 1944–2007 / Carl I. Hagen (2007). — Cappelen, 2007. — 382 с.
18. Hagen Carl I. Klar tale / Carl I. Hagen. — Cappelen Damm, 2010. — 271 с.
19. Кант И. Грезы духовидца, поясненные грезами метафизика: Собр. соч. в 8-ми т. — М., 1994. — Т. 2. — 315 с.
20. Мінаков М. А. Два Імануїли. Інтелектуальне довілля кантівської концепції віри розуму // Практична філософія. — № 1, 2001 (№ 2). — С. 57–68.

Нині фактаж та контекст політичних злочинів не відповідає усталеній концепції про можливість такої людської поведінки тільки в державах, де існують тоталітарні чи авторитарні режими. Генеза ідеосфери спричиняє можливість таких подій в розвинених демократичних державах.

Сегодня фактаж и контекст политических преступлений не соответствует устоявшейся концепции о возможности такого человеческого поведения только в государствах, где существуют тоталитарные или авторитарные режимы. Генезис идеосферы порождает возможность таких событий в развитых демократических государствах.

Present facts and context of political crime does not coincide with the usual concept about the possibility of such human behavior only in states where there are the totalitarian or authoritarian regimes. Genesis of ideological sphere entails the possibility of such events in developed democratic states.

Надійшла 6 вересня 2011 р.

О. І. ДІКАРЄВ**О. М. СТОГНІЙ****Г. М. КРЕЦ***Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ*

ПОЛІТИЧНА РЕНТА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 34–41

Враховуючи об'єкт дослідження представників теорії суспільного вибору, поняття рентоорієнтованої поведінки проектується на сферу політичних відносин, а поняття ренти звужується до поняття політичної ренти. Відповідно в контексті теорії суспільного вибору ми будемо використовувати поняття “політичної ренти” та рентоорієнтованої поведінки як синоніми.

Соціальний прогрес суспільства значною мірою визначається ефективністю економічної діяльності. Та, в свою чергу, є результатом функціонування політико-економічних інститутів. В умовах, коли економічна влада нерозривно пов'язана з політичною владою, інституційна організація являє собою редистрибутивну систему. Така система підтримує перманентну конверсію влади у власність і власності у владу. У такому контексті органи державної влади, їх представники в політиці, бізнесова еліта можуть забезпечити собі ренту. В даному випадку у вигляді неринкового доходу [1–3].

Поняття “рента” являє певний науковий інтерес. Його вживають у різному контексті й дискурсі: земельна рента (диференціальна І, диференціальна ІІ, абсолютна), природна рента (земельна, гірнична, у тому числі нафтогазова, гірничорудна, вугільна, лісова, водна), рента місцеположення (міських та сільськогосподарських земель), рекреаційна, квазірента, планетарна рента, рентоорієнтована поведінка. Часто під рентою розуміють земельну ренту, а точніше — ренту природних ресурсів. Серед трьох груп факторів виробництва — праця, земля, капітал — під землею економісти розуміють всю природу. Деякі з них (А. Маршалл, К. Маркс, Дж. Б. Кларк) визнають ренту виробничого капіталу, а В. Петті і Дж. Б. Кларк — ренту фінансового капіталу (процент); визнається рента праці (І. Г. Буш, Г. Ф. фон Шторх, А. Маршалл, Дж. Б. Кларк), А. Маршалл пише про ренту організації.

Розглянемо і проаналізуємо випадки з політичною рентою на монопольних ринках. У тому числі паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР), оскільки такі випадки часто пов'язуються з ПЕР поняттям “ресурсне прокляття”. На нашу думку, термін “ресурсне прокляття” може бути застосований до будь-якої країни, що тривалий період часу характеризувалась соціалістичним устроєм із значною часткою державної власності та намаганням швидко перейти до ринкової форми господарювання, не сформувавши при цьому відповідних інститутів та правил гри. У результаті таких непослідовних дій утворився ряд інституційних пасток, тобто постійний пошук ренти. Це призводить до провалів ринку та держави. Метафора “ресурсне прокляття” вживається відносно країн — експортерів нафти для визначення парадоксальних наслідків володіння значними природними багатствами і низьким рівнем доходів населення, регіонів країни. Американський дослідник Тері Лінн Карл у такому контексті зазначав, що тут ми маємо справу переважно з політичним/інституціональним, а не з економічним феноменом. Цього часто не помічають політики. Проте, вони й не мають бажання визнавати цю реальність. ПЕР самі по собі не є ресурсним прокляттям. Цей вислів денотація тих типів політичних та виробничих відносин, які виникають навколо неринкової експлуатації ПЕР. Феномен виникає, коли ПЕР стає експортним товаром. Значною мірою це обумовлено природою існуючого міжнародного режиму просування нафти як

товару та його споживання. Режим у вигляді певних правил гри привнесено інститутами, сформованими міжнародними нафтовими компаніями, урядами країн, в яких вони працюють, та іноземними кредиторами. Таким чином, мова йде про систему державних та приватних акторів, задіяних в експорті ПЕР. Іншими словами, залежність від експорту ПЕР перетворює видобувні держави в “горщик меду”. Місцеві й іноземні актори прагнуть до нього долучитися без врегулювання довгострокових наслідків колективної гонитви за рентою. Таки дії втягують державу в нафтову пастку, яка створює загрозу не тільки для економічної і політичної стабільності держав, а й для всієї міжнародної економічної системи [4].

Нині стан нафтового сектору асоціюється з рядом негативних явищ: темпи економічного зростання не виправдовують очікувань; бар’єри на шляху диверсифікації; погані показники у сфері соціального забезпечення; високий рівень бідності, нерівності й безробіття; корупція; неефективне управління; пряме авторитарне правління чи постійна загроза переходу до авторитаризму; правовий нігілізм; культ нестримної гонитви за рентою; деградація довкілля; порушення прав людини; зростаючий ризик конфліктів. Подібні причини призвели до загальновідомих конфліктів у Лівані, Іраку, Ірані, Судані, Республіці Чад, дельті Нігеру й Колумбії. Нині близько 34-х слаборозвинених країн мають доходи від нафти та природного газу. Частка доходів із сировини в них становить не менше 30 % від експортних надходжень. У третині з цих країн на душу населення припадає 1500 дол. на рік [5]. Експортні ж доходи розподіляються для забезпечення інтересів правлячої еліти та підкупу впливових груп та індивідів. Саме за таким сценарієм розгорталися події з 1974-го і до кінця 1990-х років у країнах — членах ОПЕК, коли від 65 до 70 % ВВП було направлено на державне та приватне споживання. Це були, головним чином, субсидії друзям, сім’ям і політичним прибічникам уряду. Решта (від 25 до 35 % національного продукту) інвестувалася та виділялася на розвиток силових структур та армії. Такий розподіл становить певну загрозу для економіки та розвитку інститутів держави. Крім того, гонитва за рентою стає частиною культури держави. Рентні стратегії накопичення багатств стають практикою як для державних службовців, так і приватних підприємців. А іноді і серед населення в цілому. Нині соціальні негативні явища спостерігаються у Норвегії, Великобританії, РФ.

Категорія здобуття ренти (*rent-seeking*) була введена в науковий обіг на рубежі 60–70-х ро-

ків XX ст. (*Krueger, 1974; Tullock, 1967; Таллок, 2004*) і нині стала одним з основоположних понять політико-економічного аналізу добре відомої школи суспільного вибору, яка отримала широке визнання [6].

Ця категорія і відповідна їй теорія (теорія пошуку ренти — *rent-seeking theory*) були покликані пояснити політико-економічну мотивацію і механізми отримання прибутку, що перевищує конкурентний рівень за допомогою тиску на органи державної влади та участі в політичному процесі. Категорія здобуття ренти виникла для позначення специфічної діяльності окремих економічних суб’єктів, спрямована на отримання необґрунтованих привілеїв (і як наслідок — позаринкового прибутку) за рахунок впливу на процеси формування державної політики. Головні положення теорії вилучення ренти були розроблені Г. Таллоком на основі переосмислення традиційних уявлень про монополію. Г. Таллок справедливо зазначає, що її висновки спираються на припущення про безвтратний характер виникнення монополій, тоді як на практиці їх створення передбачає використання більшої кількості ресурсів: бізнесмен, який прагне до отримання прибутку, витратить свої ресурси для встановлення монополії доти, доки останній долар, інвестований у цей проект, не буде приносити точно один долар прибутку за рахунок збільшення імовірності встановлення монополії [7]. Аналіз Таллока, сфокусувавши увагу на економічному обґрунтуванні прагнення до отримання ренти та позначивши граничні витрати одного суб’єкта на її вилучення, продемонстрував, що громадські втрати від рентоорієнтованої діяльності значно більші, ніж прийнято було вважати. Причому суть питання полягає в тому, що втрати добробуту суспільства обумовлені не стільки витратами від самої ренти у вигляді тих чи інших монопольних прав, скільки задіянням значної кількості ресурсів у боротьбу за отримання ренти. Відзначаючи, що ці витрати є функцією величини очікуваних трансфертів, Г. Таллок підкреслює, що втрати від монополії повинні вимірюватися залежно від того, скільки зусиль було вкладено в її отримання як переможцями, так і тими, хто програв. При цьому він проводить аналогію з лотереєю, де вартість пулу ставок вимірюється вартістю не виграшного квитка, а всіх квитків [8.]. Таким чином, розроблена Г. Таллоком концепція розкриває справжню природу політичної ренти і підводить базу економічного аналізу під процес її привласнення, продемонструвавши реальний обсяг втрат суспільства від лобювання з метою отримання позаконкурентного доходу.

Надалі теорія політичної ренти була розвинена в працях багатьох дослідників (Дж. Б'юкенена, С. Медема, Р. Толлісона та ін.), які сфокусували увагу широкої наукової громадськості на вивченні “непродуктивної діяльності індивідів, які прагнуть перерозподілити багатство під егідою держави” [9]. Принциповим положенням у цьому зв'язку є розмежування “прагнення до вилучення прибутку” і “прагнення до вилучення ренти”. Перше означає використання можливостей ринку для максимізації власних доходів шляхом виробництва більшої кількості благ при цих витратах або тієї самої кількості благ при менших витратах. Друге являє собою витрачання ресурсів на отримання штучно створених доходів, що придбаваються за допомогою державного перерозподілу (монополії, особливі права і т. д.). У першому випадку отримання доходу породжує позитивні, у другому — негативні соціальні наслідки, тобто індивіди діють або продуктивно в рамках існуючих прав власності (впроваджуючи нові технології, збільшуючи масштаби виробництва, оперативно реагуючи на цінові сигнали і т. д.), або непродуктивно — домагаючись перегляду прав власності на свою користь (вимагаючи від держави обмежити доступ конкурентів, встановити підвищені ціни на вироблену ними продукцію або знижені ціни на використовувані фактори виробництва і т. д.). У першому випадку конкуренція між індивідами сприяє підвищенню продуктивності суспільства, у другому — викликає стагнацію, виявляючись у боротьбі за перерозподіл переважних прав на користування через штучно створений дефіцит (Б'юкенен, 1995; Медема, 1995; *Samuels, Mercuro*, 1984).

Важливим постулатом теорії отримання ренти є також констатація того, що подібне прагнення має тенденцію розвиватися в геометричній прогресії. Дж. Б'юкенен зазначав, що витрати на утримання монопольних прав з боку рентоодержувача у відповідь породжують витрати їх потенційних конкурентів на руйнування вхідних бар'єрів, що, в свою чергу, підвищує рівень витрат з боку монополістів і т. д. При цьому наростання цього процесу відбувається не тільки по горизонталі, а й по вертикалі, створюючи три рівні присвоєння ренти. Перший рівень становлять виробники, які інвестують кошти в придбання для себе пільгових умов діяльності. Наявність виробників, готових платити за отримання виняткових прав, робить привабливою роботу чиновників, що неминуче призводить до виникнення аналогічної конкуренції за ренту в органах державної влади та управління. Нарешті, тре-

тій рівень присвоєння ренти пов'язаний з розподілом коштів, зібраних державою в результаті тієї або іншої його діяльності. На цьому рівні розгортається конкуренція за право бути одержувачем державних субсидій, дотацій, кредитів і т. д. [10].

Таким чином, концепція здобуття ренти на рівні мікроекономічного аналізу пояснює закономірності олсонської парадигми суспільно-політичного розвитку, сутність якої полягає в постулюванні нездатності суспільства прийти до раціональної та ефективної економіки на основі всебічних переговорів між усіма його сегментами (Олсон, 1995) й у виявленні об'єктивно деструктивної соціальної ролі груп інтересів, діяльність яких у переважній більшості випадків орієнтована не на збільшення продукту, а на боротьбу за розподіл доходу, веде до зниження темпів економічного зростання, зменшення “ефективності та сукупного доходу суспільства”, породжує політичні розбіжності, викликає ускладнення системи регулювання, збільшує роль держави і змінює “напрямок соціальної еволюції” [10–12]. Не менш, а можливо і більш актуальним є використання категорії здобуття ренти для аналізу політичного процесу в суспільствах, що трансформуються. Основною працею, у якій був застосований такий підхід для дослідження соціально-політичних транзитів, стала стаття Дж. Хеллмана “Переможці отримують все. Політика часткових реформ у посткомуністичних країнах” [13].

Особливості ринкових перетворень у цій статті пояснюються з точки зору здібностей уряду протистояти тиску підприємців-інсайдерів, спрямованого на стабілізацію здобування ренти в умовах перехідної економіки.

Сутність питання полягає в тому, що ринкові реформи включають в себе безліч окремих елементів (лібералізацію, приватизацію, стабілізацію і т. д.), тимчасові лаги між якими створюють можливості для вилучення ренти шляхом здійснення арбітражних операцій між охопленими і не охопленими реформою секторами економіки. Наприклад, лібералізація зовнішньої торгівлі в поєднанні з регулюванням цін усередині країни приносить колосальні прибутки експортерам, свобода ціноутворення при історично сформованому структурному монополізмі дає необґрунтовані вигоди виробникам, затвердження господарської самостійності підприємств без реформи кредитно-грошових механізмів дає можливість директорам направляти пільгові державні кредити на короткострокові грошові ринки під високий відсоток і т. д. Здійснювати такі угоди і як наслідок — отримувати значні позаринкові доходи

може лише обмежене коло пов'язаних з державою підприємців-інсайдерів (директори, банкіри, регіональні чиновники і т. д.), тоді як витрати від реформ розосереджуються доволі рівномірно за всіма соціальними групами. Причому існує чітка залежність між масштабом соціальних витрат, обсягом ренти і характером економічних перетворень. Спираючись на наведені вище аргументи, Дж. Хеллман доходить висновку, що найважливішою умовою ефективності ринкових реформ є не відгородження держави від тиску з боку переможених груп, а здатність уряду протистояти дієвому впливу націлених на здобуття ренти і зацікавлених у заморожуванні економічних диспропорцій перехідного періоду підприємців-інсайдерів, які виграли від реформ. Ключем для досягнення такого результату, на думку авторів, стає не стільки авторитарна модель реформування, скільки розширення політичної участі і конкуренції (у тому числі, і з активним включенням переможених груп у процесі створення політичного курсу), що розмиває рентні доходи і перешкоджає утриманню підприємцями-інсайдерами економіки в стані рівноваги часткових реформ. Варто зазначити, що концепція Дж. Хеллмана має потужний евристичний потенціал стосовно дослідження товариств, які перебувають у стані соціально-економічних трансформацій. Однак положення зазначеної концепції переважно орієнтовані лише на аналіз ранніх етапів економічного боку перетворень. У разі ж інтерпретації ідей Дж. Хеллмана в рамках більш широкого контексту трансформаційної проблематики ми зможемо отримати доволі цікаві висновки про динаміку і закономірності сучасних перехідних процесів. Передусім, зазначена концепція розглядає феномен ренти в контексті подвійних посткомуністичних переходів, які суміщають транзити від командної економіки до ринку і від диктатури до демократії. Але й перетворення звичайних авторитарних режимів, як правило, передбачає певну структурну перебудову економіки, оскільки більшість з них має фракційний характер і ґрунтується на переплетенні економічної та політичної влади. Крах подібних авторитарних режимів означає і ліквідацію специфічної моделі “капіталізму для своїх” [14] зі скасуванням колишніх пільг, особливих прав, субсидій, монополій тощо, що, в свою чергу, породжує ренту, бенефіціаріями якої практично завжди стають представники нової політичної влади еліти.

Далі концепція Дж. Хеллмана концентрує увагу на деструктивній, з точки зору мінімізації соціальних витрат, діяльності підприємців-

інсайдерів, спрямованій на затягування ринкових реформ з метою максимально тривалого зберігання структурних деформацій економіки, що приносять ренту. Така діяльність, безумовно, присутня і сильно впливає на трансформаційні процеси. Однак сутність проблеми, на наш погляд, полягає в іншому — у прагненні груп бенефіціаріїв конвертувати ренту в ренту постійну. Річ у тім, що рента, незалежно від стратегій групових взаємодій, об'єктивно протягом нетривалого проміжку часу сходиться нанівець. Однак у зазначений короткий період рента створює значне ресурсне переважання групам бенефіціаріїв, які можуть використовувати його для довготривалого закріплення свого соціально-політичного панування у нових політико-правових інститутах.

Таким чином, ми отримуємо універсальну проблему всіх демократичних переходів: прагнення бенефіціаріїв реформ закріпити своє соціально-політичне панування у вигляді деформації зароджуваних ринкових і демократичних інститутів. Саме цими факторами, на наш погляд, у переважній більшості випадків можна пояснити повернення до авторитарних форм правління, які мали місце в рамках демократизації, а також консолідацію різних напівдемократичних режимів. Виходячи з цього можна стверджувати, що ключову небезпеку демократизації несуть не дії реваншистських сил, а коаліція “переможців” проти решти суспільства.

Особливо актуальним подібний аналіз є щодо дослідження соціально-політичних реалій сучасної Росії, де нинішній політичний режим являє собою інституційно закріплене панування “коаліції переможців” трансформаційних перетворень 90-х років XX ст., а рентоорієнтовану поведінку його основних акторів з неминучістю зумовлює олсонську парадигму розвитку російського суспільства з подальшим розростанням перерозподільних коаліцій і як наслідок — де-еволюцією соціального порядку, зменшенням громадського добробуту і посиленням політичних протиріч, особливо на ринку ПЕР [15].

В Україні укорінення ринкових відносин теж мало спонтанний характер, а відповідні інститути ринкової культури та інфраструктури формувались із істотним запізненням та безсистемно. В результаті виникає замкнене коло: інституційні пастки породжують джерела для отримання ренти, які, в свою чергу, сприяють укоріненню механізму рентоотримання і призводять до утвердження або подальшого розмноження деструктивних інституційних норм (рис. 1).

Відсутність формальних інститутів ринкової економіки	Утворення інституційних пасток для вирішення конкретних питань	Виникнення джерел для пошуку ренти	Укоріння механізмів пошуку ренти та їх неформальне закріплення	Переважання неформальних інститутів над формальними і відсутність стимулів створення повноцінних інститутів
--	--	------------------------------------	--	---

Рис. 1. Взаємозв'язок інституційних пасток та політичної ренти

Виходячи з цієї взаємодії, в Україні сформувався чіткий взаємозв'язок між інституційними пастками та джерелами отримання ренти. Очевидно, що основними здобувачами ренти в економіці України є державні службовці з суперечливими інтересами. Адже, з одного боку, вони як індивіди максимізують власні функції корисності, а з другого боку — є представниками суспільства з покладеними на них функціями максимізації суспільного добробуту. За таких умов спостерігається стійкість інституційної пастки. Така система виживає в будь-яких умовах, можливо, лише трохи змінюючи параметри стану, а після зняття обурення мас, зацікавлених угруповань повертається в колишній стан неефективної рівноваги, нівелюючи будь-які політичні курси та інновації [16–17].

Акумуляція ренти українськими бізнес-групами здійснюється за допомогою механізмів формування тіньових доходів. Однією з основних сфер формування тіньових доходів в Україні стала зовнішньоекономічна діяльність. У секторі чорної металургії, який має високу ступінь експортної орієнтації, доволі широко використовуються такі механізми: ціноутворення; система відшкодування ПДВ.

Сектор чорної металургії в Україні визнається однією з головних сфер виникнення специфічної тіньової ренти у великих обсягах, яка забезпечила швидке накопичення капіталу. Як показав аналіз, механізм виникнення ренти в цьому секторі побудований на існуванні ножиць між зовнішніми та внутрішніми цінами на метал і використанні декількох способів формування тіньових доходів. За експертними оцінками, в Україні при виробництві продукції чорної металургії порівняно з металургійними виробництвами розвинених країн, споживається на 25–30 % більше енергетичних ресурсів, матеріалів — на 57 %. Це обумовлює збільшену частку в загальних витратах на виробництво чорних металів матеріальних витрат. Особливо наочно це демонструє порівняння структури витрат на виробництво металургійної продукції в Україні і Німеччині. Німеччина будучи традиційно великим металургійним виробником у Європі, змушена використовувати сировину та електроенергію за порівняно високими цінами. Водночас частка матеріальних витрат на виробництво продукції чорної металургії

цієї країни становить лише 59,8 %, а в Україні — 80,6 %. За рівнем продуктивності праці чорна металургія колишнього СРСР завжди значно відставала від розвинених країн. В Україні за роки економічної кризи продуктивність праці в металургійному виробництві ще більше знизилась і на сьогодні становить 71,6 % від передкризового рівня 1990 р. Продуктивність праці в українському секторі чавуну і сталі дещо перевищує рівень Китаю і знаходиться приблизно на рівні Росії. В розрахунку на 1 працюючого на рік в Україні виробляється 174 т, що становить від показника країн ЄС лише 29 %. Низький рівень продуктивності праці є прямим відображенням технічного і технологічного відставання. Українська металургія все ще функціонує із застарілими виробничими потужностями. Крім цього, структура металургійних підприємств значно переобтяжена видами діяльності, які в розвинених країнах здійснюються за їх межами (будівництво, ремонт, технічне оснащення, соціальна сфера тощо). Незважаючи на перелічені фактори, український сектор чорної металургії виявився спроможним утримувати нижчий рівень витрат на виробництво металургійної продукції, що стало його основною конкурентною перевагою над іншими світовими виробниками та забезпечило джерела надприбутків. Головними факторами нижчих витрат на виробництво металургійної продукції стали: існування системи державної підтримки в різних формах, великі лобістські можливості з боку фінансово-промислових груп; наявність у країні власних дешевих ресурсів; низькі інвестиційні витрати на розширення виробництва. Сектор чорної металургії і пов'язана з ним вугільна промисловість завжди перебували під достатньо широким патронатом держави. Ця політика традиційна для країни, оскільки відповідає інтересам усіх рівнів державного управління: на національному рівні — чорна металургія і вугільна промисловість є важливими базовими галузями національної економіки. Вугільна промисловість забезпечує основний паливний ресурс країни і дешеву сировину для металургії — кокс, який виробляється з коксівного вугілля. Стабільний розвиток чорної металургії є базою для розвитку металоспоживаючих галузей і джерелом великих валютних надходжень до державного бюджету,

що отримуються за рахунок експорту; на регіональному рівні — великі металургійні підприємства і шахти є містоутворюючими підприємствами, їх стабільний розвиток забезпечує приплив коштів до місцевих бюджетів, зайнятість населення і підтримку соціально-побутової сфери регіону. Фактично з перших років існування України як самостійної країни було встановлено систему прямого бюджетного субсидування вугледобувних шахт. У роки економічної кризи вугільні шахти були збитковими, виробничі потужності виявились зношеними, видобування вугілля здійснювалось на великій глибині, що призвело до зростання ризиків з можливими негативними наслідками для здоров'я і життя працівників, забруднення навколишнього середовища. Наслідком закриття шахт, яке проводилось у процесі реалізації програми реструктуризації вугільної промисловості, стало перетворення Донбасу на депресивну територію. Фінансова підтримка вугільної промисловості стала тим фактором, який забезпечив одне з важливих джерел ренти для формування приватного капіталу, особливо в роки, коли країна була охоплена економічною кризою. Переважна частина державної підтримки спрямовувалась на компенсацію тієї кількості витрат, які не покривались низькою оптовою ціною, за якою вугілля закуповувалось у шахт. За нашими розрахунками, дотації в оптовій ціні вугілля досягали 1996 р. — близько 28 %, 1999 р. — 14,9 %, 2000 р. — 10,8 %. Такий механізм державної підтримки давав змогу утримувати ціни на кокс для металургійної промисловості на низькому рівні. Крім цього, приватні бізнес-групи, які встановлювали контроль над шахтами, частину бюджетних дотацій спрямовували не за призначенням, і вони перетворювались на джерела їх нових доходів.

На відміну від вугільної промисловості, де державна підтримка здійснюється у формі прямого бюджетного субсидування, у чорній металургії застосовуються системи непрямої фінансової або організаційної підтримки. На початку 90-х років в основному застосовувались різні форми м'яких бюджетних обмежень. Це були податкові субсидії у вигляді індивідуальних податкових пільг, кредити під гарантії держави й енергетичні субсидії. Першим і поки що єдиним прикладом програмної підтримки сектору чорної металургії з боку держави став економічний експеримент, який проводився для частини підприємств гірничо-металургійного комплексу [17].

Монополізм у галузі газопостачання теж створює політичну ренту. Цією рентою здебільшо-

го користується еліта РФ. Еліта України перебуває в пошуку транзитної ренти газу. Відбувається змагання інтересів бізнесових угруповань

У 2010 р. Україна приєдналася до Європейської енергетичної співдружності. Звичайно, відразу постало питання реформи законодавчого регулювання газового ринку з урахуванням упровадження принципів європейського законодавства. Ця ініціатива оформилася в ухвалення Закону України “Про основи функціонування ринку природного газу” — документ, який відповідає європейським вимогам і передбачає демонополізацію відносин у сфері торгівлі природним газом. У зв'язку із цим у 2011 р. було розпочато пошук комплексного підходу до подальшої трансформації газового сектора країни й планування шляху його стратегічного розвитку, де на перший план виходить внутрішній ринок і модернізація газотранспортної системи. Поетапна зміна моделі функціонування енергетичного ринку Європи, що відбулася кілька років тому, вимагала певних перетворень у країнах-партнерах.

Бюджетне субсидування державного монополіста НАК “Нафтогаз України” підірвало фінансову позицію компанії та стримує інвестиції у розвідку та видобуток українського газу, модернізацію газотранспортної системи (ГТС). Крім того, субсидування споживання створило Україні імідж країни із надзвичайно неефективною енергетичною політикою. Український енергетичний сектор довго був закритим і монополізованим. Його газовий сегмент ґрунтувався на розрізних законах (“Про природні монополії”, “Про нафту й газ”, “Про трубопровідний транспорт”), які не могли повною мірою забезпечити функціонування ринку. Не сприяли вони і реалізації міжнародних зобов'язань України, зокрема з транзиту енергоносіїв. Саме для уніфікації “правил гри” й було ухвалено Закон України “Про основи функціонування ринку природного газу”.

У 2011 р. крім загальних положень — розвитку конкурентних відносин і впровадження енергозберігавальних технологій — уперше законодавчо закріплений курс поділу видів бізнесу в газовій сфері: окремо — видобуток, окремо — поставка. Така ініціатива точно відповідає європейським правилам ведення бізнесу, зокрема нормам так званого третього пакета (пакет законів із лібералізації ринків електроенергії та природного газу ЄС складається з п'яти документів). Крім того, у законі виписане поняття “ринку природного газу” і закріплений статус незалежних його постачальників. Необхідними є певні змі-

ни у взаємодії держструктур (НКРЕ, НАК “Нафтогаз України”, ДК “Укртрансгаз”) і приватних компаній-трейдерів у бік формування партнерських відносин. Не менш важливо й те, що нормативні акти (зокрема, документи НКРЕ) і типові договори приведено до єдиного стандарту відповідно до закону.

Вступ у 2010 р. до Європейського енергетичного співтовариства створило умови для формування та розвитку власного енергоринку в умовах прогнозованого, надійного і стабільного партнерства. На принципах недискримінації і ринкового ціноутворення. У галузі транспортування природного газу спостерігається посилення інтеграції України та її ГТС в Європейську енергетичну співдружність. Це уможливить подальший розвиток ГТС, причому без зміни її власника. Адже унікальна роль нашої ГТС у тому, що вона балансує всю європейську й почасти російську системи. За такого геополітичного становища еліта України хоче створити енергетичну торговельну площадку й перенести операції купівлі-продажу природного газу на територію своєї держави — на кордони Росії і України та України і ЄС. Це також уможливить укладання контрактів на зберігання “західного” газу в наших ПСГ, у тому числі на основі ф'ючерсів. Звичайно, такі процеси відбуваються із залученням фінансових ресурсів, за активної участі банківського сектору, а це величезний ринок із мільярдними оборотами. Еліта РФ при цьому втрачає контроль над цінами на кордоні України і ЄС. Відпадає значення довготривалих контрактів та домовленостей з ФРН. Україна стає монополістом.

Крім того в умовах, коли відбувається зміна тарифів, багато уваги цьому приділяють в Європі. Україна має зробити певні зміни також. Однозначно, наші тарифи далекі від ринкових показників і мають бути збільшені. Інша річ, як це треба зробити. Зараз можна говорити, що ринкову ціну платять промислові споживачі — близько 260–280 дол. (у першому й другому кварталах ц. р.) за тисячу кубометрів без урахування податків. Це здебільшого імпортований ресурс, і ціна на нього розраховується відповідно до динаміки цін на нафту.

На потреби населення, згідно з нашим законодавством, використовується газ внутрішнього видобутку. Зараз його ціна — 90 дол. і вище за тисячу кубометрів залежно від обсягу споживання. Ця цифра, що закладається під час розрахунку “споживчого” тарифу, являє собою мінімальну собівартість видобутку природного газу державними компаніями на старих родовищах. На но-

вих же, із більш складними умовами видобутку, собівартість становить близько 150 дол. за тисячу кубометрів без урахування рентних платежів і різних відрахувань.

Інакше кажучи, уже первісне формування тарифу на природний газ відбувається окремо від ринкової кон'юнктури, закладається фінансовий розрив між реальною собівартістю та ціною реалізації. Особливо від цього потерпають ТКЕ. Ситуація погіршується через тарифи, затверджені місцевими радами, які неохоче вдаються до підвищення, послуговуючись неекономічними мотивами. У результаті тарифи для населення зростають непропорційно, і навіть за стовідсоткової оплати населенням послуг ТКЕ ці компанії однаково накопичують заборгованість. Не змінивши ситуацію, ми щорічно матимемо справу з борговими ямами комунальних енергокомпаній на рівні 5–6 мільярдів гривень. Крім того, тарифи на енергоносії залишаються однією з найбільш “гарячих” і спекулятивних тем. МВФ вимагає від “Нафтогазу” відмовитись від дотаційності і перейти на самостійне фінансування енергопроектів. За чинної схеми перехресного субсидування будь-який отриманий компанією кредит “проїдається”, а перспектива його повернення стає примарною. Тому одна з основних вимог представників ЄС — підвищення цін на внутрішньому ринку аж до паритету із цінами імпортованого ресурсу. Однак підвищувати тариф на природний газ для населення та бюджетників треба одночасно з реформуванням системи соціальних дотацій. У результаті неминучого подорожчання ми побачимо ситуацію, коли нафтогазовий сектор почне працювати в позитивній динаміці прибутковості й збільшить податкові платежі в бюджет. З'явиться можливість акумулювати кошти на інвестиційні вливання у видобувну галузь, як наслідок — збільшення українського газовидобутку. І тут також почнуть працювати ринкові механізми: чим більшим буде відсоток недорогого українського газу, тим більше вітчизняна сировина “збиватиме” ціну для споживачів.

Що ж до незахищених верств населення, то систему субсидування було б бажаним зберегти, але перевести соцпрограми держави з господарської діяльності енергетичних компаній на державний бюджет. У такому вигляді цей механізм економічно правильний: пільги збережуться, але не на шкоду діяльності енергетичної галузі України. На порядку денному залишаються питання поділу видів бізнесу, збільшення власного газовидобутку, у тому числі й шляхом залучення інвестиційних коштів, розробки нових родовищ,

оскільки торік у газовому балансі країни частка вітчизняного природного газу скорочувалася на 5,5 % порівняно з 2009 р. [18].

Отже, необхідно ще раз підкреслити високу евристичну значущість для політичного аналізу категорії здобуття ренти, що дає підстави по-новому в широкому контексті політико-економічних відносин інтерпретувати політичний процес як у розвинених демократичних країнах, так і в суспільствах, що трансформуються.

Література

1. Crouch C. Capitalist Diversity and Change: Recombinant Governance and Institutional Entrepreneurs. Oxford: Oxford University Press, 2005. — 197 p.
2. Crony Capitalism and Economic Growth in Latin America: Theory and Evidence. Ed. by S. Haber. Stanford: Hoover Institution Press, 2002. — 251 p.
3. Kang D. Crony Capitalism: Corruption and Development in South Korea and the Philippines (Cambridge Studies in Comparative Politics). Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — 398 p.
4. Терри Линн Карл. Как добиться справедливости: борьба за прозрачный фискальный общественный договор. Как избежать ресурсного проклятия / Под ред. Макартена Хамфриса, Джеффри Д. Сакса и Джозефа Ю. Стиглица. — М.: Изд-во И-та Гайдара. — 2011. — С. 296–332.
5. Birdsall Nancy. Saving Iraq from Its Oil / Birdsall, Nancy and Arvind Subramanian // Foreign Affairs. — July/August. — 2004. — P. 38–41.
6. Дементьев В. В. Рентоориентированное поведение и господствующая фирма в переходной экономике Украины // Экономика и право. — 2001. — № 1. — С. 81–87.
7. Таллок Г. Потери благосостояния от тарифов, монополий и воровства // Вехи экономической мысли. Экономика благосостояния и общественный выбор. — Т. 4. — СПб., 2004. — С. 435–448.
8. Таллок Г. Соискание ренты // Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена. — М., 2004. — С. 741–743.
9. Бьюкенен Дж. Извлечение ренты и извлечение прибыли // Политическая рента в рыночной и переходной экономике. — М., 1995. — С. 22–24.
10. Олсон М. Возвышение и упадок народов. Экономический рост, стагфляция, социальный склероз. — Новосибирск, 1998. — 247 с.
11. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. — М., 1995. — 191 с.
12. Olson M. Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships. — New York: Basic Books, 2000. — 217 p.
13. Hellman Joel S. Winners Take All The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions World Politics / Joel S. Hellman // World Politics 50.2 (1998) 203–234.
14. Haggard S., Kaufman R. The Political Economy of Democratic Transitions. Princeton: Princeton University Press, 1995. — 255 p.
15. Kang David C. Crony capitalism: corruption and development in South Korea and the Philippines / David C. Kang. — Cambridge University Press, 2002. — 241 p.
16. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы. — М.: Российская экономическая школа, 1998. — 195 с.
17. Формування великого приватного капіталу в Україні / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, Л. З. Суплін. — Центр економічного розвитку. — К.: Міленіум, 2004. — 90 с.
18. Сторожев Р. Пільги не мають бути на шкоду енергетиці // Українська технічна газета. — 3 трав. 2011. — [Електронний ресурс]. — <http://eutg.net/ua/article/2206>

Використання категорії здобуття ренти для аналізу політичних процесів є продуктивним інструментом дослідження. Пошук ренти став частиною політичного та економічного процесу в галузі природних монополій.

Использование категории поиска ренты для анализа политических процессов является продуктивным инструментом исследования. Поиск ренты стал частью политического и экономического процесса в области природных монополий

Using the search terms rent category for analysis of political processes is productive research instrument. Rent — seeking became part of political and economic process in the field of natural monopolies

Надійшла 7 вересня 2011 р.

ПРОФЕСІЙНА СТРАТИФІКАЦІЯ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 42–46

Визначення співвідношення між етносами України за основними видами їхньої зайнятості — важливе завдання, вирішення якого допоможе з'ясувати рівень соціальної структурованості етнічних суб'єктів, а відповідно і їх місце в суспільному житті.

Важливим чинником для розуміння соціальних умов розвитку інонаціонального населення, його етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації, місця у суспільному житті тощо є дані про виробничу зайнятість та суспільний поділ праці серед етносів України. Особливо це стосується кінця XIX — початку XX ст., коли етнічні меншини розпочали активну боротьбу за свої національні права.

Але ця проблема на сьогодні залишається недостатньо дослідженою. Окремі її аспекти знайшли висвітлення у працях таких сучасних науковців, як О. Буравський, В. Гвоздик, О. Донік, О. Калакура, М. Костюк, І. Лісевич, І. Монолатій, Л. Потапчик, О. Суліменко, М. Чумак та ін. Важливою для вивчення питання є також колективна монографія “Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект”.

Проаналізуємо найбільші національні меншини України за основними видами їхньої зайнятості та з'ясуємо рівень структурованості етносів напередодні Української революції 1917–1921 рр.

Одним із тих, хто започаткував вивчення зазначеної тематики, був відомий український соціолог М. Шаповал. Визначивши українську націю як *неповне суспільство*, вчений мотивував свою думку так: “... Хліборобство ведуть *українці*, а промисел, торгівля, наука й культура та публічна адміністрація в руках *не українських*. Ми знаємо, що українці в промислі є робітники, а капіталісти є росіяни, жиди, поляки і інші. Так само є трохи українців у торгівлі, але ця торгівля — дрібне крамарство, переважно сільське, зв'язане

ще з фізичною працею, купецтво ж на Україні знов таки росіяне, поляки, жиди і ін., словом, національні меншости. Наука, мистецтво в українців у початках, а місто як осередок духовної культури є не українське: на Вел. Україні воно має російський характер, у Галичині — польський, на Підкарпатті — угорський, на Буковині — румунський. Як особливий додаток — поруч державної нації стоять *жиди*, що ведуть промисел і торгівлю та підтримують культуру державної нації. Публічну адміністрацію (владу) ведуть *росіяне* на Вел. Україні й Кубані (тепер з додатком жидів), в Галичині — поляки, на Буковині і в Бессарабії — румуни, на Підкарпатті — чехи (раніш — угорці)” [33, 17].

Для того щоб стати повним суспільством, українська нація, на думку М. Шаповала, “повинна розкластись на кілька суспільних груп: одна група зорганізує і вестиме промисел, друга — обмін продуктів, третя — обслуговуватиме транспорт (залізниці, пароплави і ін.), четверта — вестиме культурну роботу і науку так, щоб задовольнити всі культурні потреби цілого суспільства, п'ята — нарешті, вестиме громадську і політичну адміністрацію (державна, міське самоврядування)” [33, 17]. До тих пір, поки українська нація була неповною (неструктурованою), вона залишалася “лише частиною суспільства на Україні, а другі частини цього суспільства є нетрудові класи” [33, 18].

Варто зазначити, що останнє твердження М. Шаповала не зовсім точно відображає сутність речей. Логічніше було б вести мову про “другі частини” суспільства, тобто національні меншини, не

як про “нетрудові кляси”, а як структурованіші, порівняно з українцями, організми. В них, як правило, названі вченим п’ять суспільних груп, були представлені більш пропорційно.

Соціальна структура росіян-переселенців на перших порах була зумовлена головним чином потребами військового утримання території за Росією. Переважала так звана державна колонізація — переселення різних категорій “службово-ратних людей”, які відбували там військову службу, отримуючи за це приміські слободи і землі за межами поселень [10, 597]. З часом із цих людей сформувалося ядро місцевої адміністрації, яке постійно поповнювалося новими російськими переселенцями і слугувало опорою імперської політики в краї [17, 155]. Зростав відсоток військових поселенців — державних селян, які сплачували поземельну ренту і поставляли необхідну кількість солдат [10, 597].

З другої половини XVIII ст. посилюється поміщицька колонізація — переселення російських поміщиків, які отримували величезні наділи землі в Україні, закріпачених селян із різних губерній Росії. Згодом дедалі помітнішу роль у формуванні російського населення України відігравала “вільна” колонізація, що складалася переважно з селян-втікачів із російських губерній [17, 155]. Наприкінці XIX ст., з розвитком капіталістичних відносин, істотно збільшився приплив росіян у міста і на промислові об’єкти України, насамперед у ті галузі господарства, які мали певні традиції розвитку в Росії [10, 597].

На 1 січня 1916 р. найбільше російського населення в Україні працювало в сільському господарстві — 60 % та промисловості — 21,5 %. Порівняно високою була частина росіян, зайнятих в адміністрації — 3,5 % і збройних силах — 1,4 %. Вона відбивала політику царського уряду, спрямовану на збереження й посилення ключових позицій російського населення у політичному житті. 4,4 % росіян було зайнято на приватній службі, 3 — у торгівлі, 2,3 — мали особисті доходи і підмоги, які включали прибутки від так званих вільних професій — лікарів, провізорів, адвокатів, великих домовласників, а також тих, хто отримував пенсії та інші підмоги, 2 % — на транспорті тощо [27, 70].

Найсвоєріднішою професійною структурою серед нацменшин відзначалися євреї. Їхні традиційні заняття виявилися законсервованими жорсткими умовами смуги осілості. За рішенням царату, євреям були дозволені тільки певні види господарської діяльності [14, 75]. Зокрема, мешканці містечок могли займатися посередницькою торгівлею між містечком і навколишніми селами

та певними видами ремесла [7, 166]. Основна ж маса євреїв, яка проживала в сільській місцевості, займалася сільським господарством, орендою переробних підприємств, дрібною торгівлею, ремеслом тощо [18].

Таке становище призвело до того, що у відповідних професійних групах частка євреїв була непропорційно високою [21, 47]. Так, на початку XX ст. з 5 млн російського єврейства майже 59 % займалися виключно торгівлею [14, 75]. У Великій Україні на 1 січня 1916 р. цей показник становив близько 39 % [27, 70], у Східній Галичині на початку XX ст. — 29,4 %, або 74 % усіх зайнятих у торгівлі краю [21, 47]. Серед торговців і власників транспортних засобів на Закарпатті єврейські купці становили 48 % від усього самодіяльного населення [18].

Критичне ставлення українського населення, особливо в Галичині, викликала діяльність тих кіл єврейства, які займалися різноманітними фінансовими операціями. Дослідники відзначають, що єврейські посередники, орендарі й шинкарі тримали у повній залежності українське село. Лихварський визиск селянства, споювання селян та нищівне господарювання орендованими ними ресурсами були виявами єврейської переваги в економіці краю [23, 672].

Високим був показник зайнятого єврейського населення у промисловості. Серед цієї групи були і заможні підприємці, й промислові робітники. Але цілком переважали ремісники — 33 % усього єврейства смуги осілості [21, 20]. У Східній Галичині в промисловості євреї у 1900 р. становили близько 40 % [21, 47].

Невелика кількість євреїв була зайнята в сільському господарстві. Наприкінці XIX ст. в європейській частині Російської імперії їхня частка становила 3,21 % усього єврейського населення. Зосереджувалося воно в основному в Україні, де було 36 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких налічувалося майже 30 тис. хліборобів. Однак до весни 1914 р. і ця кількість зменшилася до 23 тис. осіб, зосереджених у 27 колоніях [30, 67]. У Галичині в сільському господарстві були зайняті від 5 до 10 % євреїв [23, 672]. У їхньому користуванні в 1902 р. було понад 10 % земельної власності [18]. На Закарпатті у 1867 р. сільським господарством займалися 86 тис. євреїв [30, 67].

Емансипація євреїв у Австро-Угорській імперії сприяла зростанню їхньої частки серед державних службовців. Зокрема, до 1897 р. євреї становили 58 % урядових чиновників і суддів Галичини [6].

На соціальний стан поляків значно вплинули заходи російського уряду у зв'язку з польськими повстаннями 1830–1831 і 1863 рр. Царат уживав заходів до послаблення можливостей польських урядовців і поміщиків чинити вплив на міське населення, і це супроводжував, зокрема, витісненням поляків з адміністрації і взагалі з міст. Відповідно зростала й кількість поляків, безпосередньо зайнятих у землеробстві і переробних галузях [21, 18]. Перед революцією 1917 р. у Наддніпрянщині в сільському господарстві було зайнято 46,8 % польської людності від її загальної кількості [1, 18]. У Східній Галичині на доходи від сільського господарства на початку XX ст. жило 59,7 % поляків. Серед усього місцевого населення, зайнятого в галузі, поляків було тільки 21,9 %, але при цьому більша частина великої земельної власності перебувала саме в їх руках [21, 44, 45], що зумовлювало домінуюче становище поляків у цій галузі економіки.

Крім землеробства і тваринництва, польські селяни активно займалися й ремеслами, промислами, торгівлею. Але їх частка була незначною [4, 13, 15].

Істотну роль поляки відігравали у фабрично-заводському та кустарному виробництві, зокрема у цукроварінні, винокурінні, борошномельному, паперовому, сукноробному, ковальському, гончарному тощо [4, 15–16]. Вагомим був їх внесок у технічний прогрес. Чимало поляків працювали конструкторами, директорами заводів, на інших керівних та інженерно-технічних посадах [11, 103; 15, 44]. Загалом у промисловості Великої України працювало 24,1 % поляків [1, 18]. Дещо нижчим на початку XX ст. був відсоток поляків-промисловців у Східній Галичині — 12,8 % [21, 44] їх загальної кількості, що зумовлювалося умовами економічно відсталого, аграрного краю.

Помітним був внесок поляків і в розвиток торгівлі. Здебільшого вони торгували цукром, зерновими, спиртними напоями, вовною, лісом, папером [4, 13–14]. Якщо у Великій Україні торгівлею займалося 2,2 % [1, 18] поляків від їх загальної кількості, то в Східній Галичині — 7,7 % [21, 44]. Остання цифра зумовлена присутністю у цій групі польськомовних євреїв.

Завдяки високому рівню освіти і професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися владою, посідали значне місце в адміністративному апараті, медицині, приватній службі, освіті, армії [21, 20]. На 1917 р. ця категорія становила в Наддніпрянщині 26,9 % [1, 18] усього польського населення.

Відповідний відсоток поляків у Східній Галичині був утричі меншим і становив на почат-

ку XX ст. близько 9 % [21, 44]. Проте, польські магнати і шляхта домінували в усьому політико-економічному житті аграрного краю.

Згідно з підрахунками за видами занять на 1000 осіб населення на 1 січня 1916 р. найбільше були задіяні в сільському господарстві України німецькі колоністи — 57,7 % їх загальної кількості [27, 70]. Серед їхніх здобутків у розвитку галузі варто виокремити освоєння значних площ неживаних та малозаселених земельних угідь шляхом їх меліорації, підвищення культури землеробства, садівництва, упорядкування лісового господарства, розведенні нових порід худоби і поліпшення її годівлі [20; 28; 12, 140].

Другим за поширеністю серед німецького населення заняттям була приватна служба — 6,2 % [27, 70]. Зокрема, у поміщицьких маєтках, рідше на промислових підприємствах, німці обіймали посади управляючих, виконували інші адміністративні функції [13, 87–88].

Єдиним видом зайнятості, де німці випереджали як українців і росіян, так і євреїв із поляками, були вже згадані особисті доходи й підмоги. Частка німецького населення становила там 4,3 % його загальної кількості [27, 70].

Доволі високим був і відсоток німців в адміністрації — 3,2 % їх загальної кількості [27, 70]. За цим показником вони поступалися лише росіянам і євреям.

Активно займалося німецьке населення й торгівлею — 4,1 % його загальної кількості [27, 70], поступаючись у цій галузі серед чисельніших етносів Великої України тільки євреям. Можливо, серйозні позиції німців у торговій сфері були зумовлені їхнім менталітетом. Джерела засвідчують, що “колоністи ні з ким не входили в угоди, ні з якими торговцями, а самі відвозили свої лишки і свої товари... у магазини, на базари та ярмарки” [2, 36]. Серед представників купецького стану в Україні німці, маючи в 1897 р. 1971 особу [9, 159], за кількістю поступалися лише євреям, росіянам та українцям.

Порівняно низькими серед німецького населення були показники його участі в промисловій діяльності — всього 0,2 % [27, 70]. Проте, дослідники відзначають, що розвиток ремесел і промислів серед німців мав певну специфіку. Повністю присвячувала себе цим заняттям, живучи лише доходами з них, дуже незначна кількість колоністів. Це пояснювалося тим, що більшість поселенців самі виготовляли необхідні для ведення господарства знаряддя праці та предмети домашнього побуту і самі ремонтували їх [13, 89]. Серед німців-промисловців в Україні переважали під-

приємці, інженерно-технічні працівники, службовці, кваліфіковані робітники [21, 20].

Загалом же система німецького господарювання, як влучно підмітив М. Костюк [13, 93], була побудована так, щоб забезпечити життя колоній усім необхідним, не виходячи за її межі і без будь-якого втручання ззовні, тобто була своєрідним, майже замкнутим економічним простором.

Серед болгарських колоністів в Україні переважало землеробство. Володіючи на 1914 р. 151347 десятинами землі, вони перетворювали степи Приазов'я в родючі поля, сади, прибуткові економії. Значну роль у їхньому господарстві також відігравали рибальство, торгівля, виноградарство й виноробство [8, 132]. У пошані були городництво, садівництво, тютюнництво. Серед ремесел переважали ті, що забезпечували домашні потреби. Приміром, у 1867 р. в Таврійській губернії налічувалося 229 болгар-ремесників, серед яких були шевці, столяри, ковалі, бондарі та ін. [17, 187].

Основою економічного життя чеських поселень в Україні було сільське господарство. Розвивалося землеробство, садівництво й городництво, велику роль відігравало тваринництво. Колоністи володіли відмінною від місцевої сільськогосподарською культурою, використовували систему багатопілля [5, 18; 31], проводили громадські меліоративні роботи, виявляючи здатність до кооперування і дивуючи цим місцевих мешканців, упевнених у неродючості осушуваних ґрунтів [16, 123]. Досконало знали технологію вирощування хмелю, який із часом став одним із головних джерел прибутків [12, 140; 16, 123].

Серед промислових галузей у чеських колоністів добре розвиненим було борошномельне виробництво, яке дало їм змогу разом із німцями стати основними постачальниками борошна для волинського села [22, 128]. Чимало чехів працювали на міських фабриках і заводах. Зокрема, у Києві постала низка підприємств із чеською адміністрацією або переважно чеським складом робітників. Імігранти, які прибули в 1870-х роках на будівництво Південно-Західної залізниці, наприкінці століття утворили чеський осередок, у якому на 1910 р. було понад 3 тис. членів [31]. Помітним було запровадження чехами елементів західноєвропейських традицій у розвиток ремесла.

Основним заняттям грецьких колоністів було землеробство, переважно екстенсивне. Вагоме місце посідала торгівля, зокрема, греки були важливими постачальниками товарного зерна на експорт [8, 132]. Серед пріоритетних були також банківська справа та промислове підприємництво [26, 115; 32, 240].

Селянами були в масі своїй шведи і молдавани. Зокрема, останні займалися виноградарством, вирощуванням тютюну і шовківництвом [8, 131].

Отже, проаналізувавши найбільші національні меншини досліджуваного хронотопу відповідно до основних видів їхньої зайнятості, варто відзначити, що за професійною ознакою вони істотно переважали українське населення, являли собою порівняно структурованіші соціальні організми. На відміну від українців, які в суспільному поділі праці переважали лише в сільськогосподарському виробництві, інші етнічні суб'єкти були представлені там більш пропорційно, особливо в тих галузях, що визначали життєдіяльність суспільства. Така ситуація напередодні Української революції 1917–1921 рр. ставила результати національно-визвольних змагань у залежність від порозуміння з національними меншинами.

Література

1. *Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918* / H. Jabłoński. — Warszawa, 1948. — 162 s.
2. *Багмет М. Німецькі поселенці — “біла пляма” в історії України* / М. Багмет, В. Погорелов // *Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія*. — Київ–Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — С. 34–42.
3. *Буковина [Електронний ресурс]* // *Електронная еврейская энциклопедия*. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/10789>
4. *Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01* / О. А. Буравський; ЧНУ ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2003. — 20 с.
5. *Волкова С. А. Чехи на півдні України (60-ті рр. XIX — 30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01* / С. А. Волкова; Одес. нац. ун-т ім. І. Мечникова. — Одеса, 2007. — 20 с.
6. *Галиція [Електронний ресурс]* // *Електронная еврейская энциклопедия*. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/11028>
7. *Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.)* // *Вісн. Луганськ. нац. у-ту ім. Т. Шевченка*. — 2010. — № 19. — С. 164–175.
8. *Гвоздик В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України на початку XX ст.* // *Державна етнологічна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України*. 36. наук. пр. VI Всеукр. наук.-практ. конф. 6–8 жовт. 2005 р. / За заг. ред. М. В. Дедкова. — Запоріжжя: ЗНТУ, 2005. — С. 130–134.
9. *Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX — початок XX ст.)* // *Проблеми історії Украї-*

ни XIX — початку XX ст. — Вип. XI. — К.: Ін-т історії України, 2006. — С. 154–168.

10. Зінченко Ю. Росіяни // Мала енциклопедія етнодержавознавства... / Редкол.: Ю. Римаренко та ін. — К.: Довіра, 1996. — С. 597.

11. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті — К.: Знання України, 2007. — 508 с.

12. Костюк М. Из истории волинско-немецких взаимосвязей / М. П. Костюк // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. — Київ–Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — С. 131–150.

13. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX — початок XX ст.) — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — 384 с.

14. Кучинська О. О. Національні меншини Української СРР на початку 20-х рр. XX ст. у переддень “великого комуністичного експерименту” // Гілея: 36. наук. пр. — К., 2009. — Вип. 22. — С. 70–77.

15. Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // У. І. Ж. — 1997. — № 2. — С. 43–54.

16. Луцький Ю. В. Чехи на Україні // Вітчизна. — 1994. — № 3–4 — С. 123.

17. Міронова І. С. Національні меншини України: Навч.-метод. посіб. — Миколаїв–Одеса: ТОВ ВІД, 2006. — 305 с.

18. Монолатій І. Галицькі євреї в австрійський період [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lviv.ua/n51texts/monolatiij1.htm>

19. Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.: Монографія. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. — 736 с.

20. Монолатій І. Українсько-німецькі етнокультурні процеси в Галичині [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kolomyia.if.ua/histpub/historypub12.htm>

21. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін.; Редкол. І. Ф. Курас (голов. ред.) та ін.; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. — К., 2000. — 357 с.

22. Потапчик Л. Німці-волинці // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія — Київ–Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — С. 128–131.

23. Р. М. Жиди / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. / Голов. ред. В. Кубійович. — Т. 2. — Львів: НТШ, 1993. — С. 670–680.

24. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. — К.: Поліус, 2000. — 447 с.

25. Сіреджук П. Німецька колонізація Прикарпаття // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення: Монографія. — Київ–Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — С. 109–114.

26. Соколовська Г. М. Греки Півдня України: історія та сучасність / Г. М. Соколовська // Державна етнологічна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. 36. наук. пр. VI Всеукр. наук.-практ. конф. 6–8 жовт. 2005 р. / За заг. ред. М. В. Дедкова. — Запоріжжя: ЗНТУ, 2005. — С. 114–116.

27. Статистический ежегодник России. 1916 г. (Год 13-й). — Москва–Петроград, 1918. — С. 70.

28. Суліменко О. Г. Німці Волині (кінець XVIII — початок XX ст.): Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.05. — [Електронний ресурс]. — <http://disser.com.ua/contents/28626.html>

29. Хитерер В. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года [Електронний ресурс]. — <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm>

30. Хонігсман Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // У. І. Ж. — 1994. — № 2–3. — С. 66–75.

31. Чехи // <http://www.spadshina.com.ua/narodoznastvo/folk-traditions/Czechs>

32. Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині XIX — на початку XX ст. // Вісн. Луганськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — 2010. — № 19. — С. 237–242.

33. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма — Прага: Вільна спілка, 1928. — 333 с.

Дослідження основних тенденцій виробничої зайнятості та суспільного поділу праці серед етносів України дало можливість з'ясувати рівень їхньої соціальної структурованості. Істотний вплив на професійну стратифікацію інонаціонального населення мала політика імперських урядів.

Исследование основных тенденций производственной занятости и общественного разделения труда среди этносов Украины позволило выяснить уровень их социальной структурированности. Существенное влияние на профессиональную стратификацию инонационального населения имела политика имперских правительств.

There is investigated basic tendencies of production employment and public division of labor among Ukrainian ethnic groups, there is found out the level of their social structure. There is analysed the influence of policy of imperial governments on professional stratification of inonational population.

Надійшла 19 вересня 2011 р.

ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ В АКсіОЛОГіЧНОМУ ВИМІРІ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 47–53

Досліджено складові людського потенціалу та чинники, що впливають на його формування, здійснено експертну оцінку їх вагомості, визначено напрями збереження та розвитку людського потенціалу

У сучасний період людський потенціал є одним з найважливіших стратегічних чинників розвитку суспільства та професійно-особистісного становлення громадян. Він визначає як успіх проведення соціально-економічних реформ в Україні, так і перспективи відновлення економічного зростання держави, органічно поєднує виробництво, розподіл товарів і розширення використання потенціалу людини, забезпечує стрімкий суспільний розвиток у вигляді економічного зростання, розвитку торгівлі, зайнятості, політичної свободи, культурних цінностей з точки зору інтересів людини та держави [1].

На сьогодні, згідно з Концепцією людського розвитку (КЛР), головними цілями для розвитку людини є: прожити довге і здорове життя, набувати, розширювати та оновлювати знання, мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя. Водночас людський розвиток передбачає можливість вибору варіантів, які впливають на досягнення власних життєвих стратегій.

Усвідомлення теоретико-методологічних засад збереження, формування та розвитку людського потенціалу (ЛП) є неможливим без розкриття розуміння його сутності в контексті становлення й удосконалення крізь призму актуальних для України проблем, що пов'язані з низькими можливостями людського розвитку (ЛР).

Узагальнення багатьох наукових праць українських дослідників [1–7] дало підстави інтегрувати їх результати та в розширеному вигляді надати складові, структуру ЛП та чинники, що впливають на формування, збереження та його розвиток (рис. 1).

Отже, ЛП є складною системною категорією, що відіграє важливе значення у здобутках і досягненнях особистості й суспільства в умовах сучасної трансформаційної економіки.

ЛП відображає сучасні наукові погляди на можливості людини і держави з точки зору наближення їх до гармонійного розвитку. Це потребує ґрунтовних наукових досліджень компонентної структури ЛП, його складових, взаємного впливу, ступеня керованості окремих чинників, які впливають на розвиток ЛП в умовах сучасної трансформаційної економіки. У найбільш загальному вигляді важливо розуміти закони співіснування та взаємодії людини і суспільства в їх генезі. У цьому зв'язку проблема керованого розвитку ЛП має розглядатися з позицій та на методологічних засадах синергетики, яка спеціалізується на самоорганізації і саморозвитку складних систем [8].

Враховуючи компонентну структуру ЛП, його оптимізацію потрібно розпочинати із синергізації мислення самої людини, її внутрішнього світу, формування національної і політичної культури населення, консолідації національної ідеї українського суспільства.

Формування та розвиток людського потенціалу відбувається в рамках динамічної системної взаємодії людини (особистості) і суспільства (соціуму) на синергетичних засадах з урахуванням прямих та зворотних зв'язків. Розроблену нами концептуальну модель формування та розвитку людського потенціалу в сучасному суспільстві подано на рис. 2. Людський потенціал нерозривно і двобічно пов'язаний з діяльністю, яка знаходиться в основі його формування і слугує фор-

мою реалізації. У процесі формування людського потенціалу рух йде від суспільства, його компонентів до людини з її знаннями, здібностями, навичками, вміннями. У випадку проблеми реалізації людського потенціалу рух йде у зворотному напрямі — від людини до суспільства. При цьому акцент робиться не на оцінці умов, а на людській активності, самовираженні людини, вияві її здібностей, рівня знань і вмінь, культури, психології тощо.

Здійснена нами експертна оцінка складових людського потенціалу, дала можливість визначити їх вагомість. На даному етапі розвитку постіндустріального суспільства найвагомішими складовими для України є: громадянсько-політичний, демографічний, діяльнісний потенціал, потенціал здоров'я та освітньо-професійний потенціал (табл. 1).

Слід зазначити, що до п'ятірки найвагоміших видів ЛП увійшли демографічні показники і показники здоров'я, які є складовими інтегрально-

го показника — індексу людського розвитку (ІЛР), що використовується при здійсненні рейтингу окремих країн світу.

При створенні умов, необхідних для формування, збереження і розвитку ЛП, дуже важливо враховувати вплив різноманітних чинників, серед яких найсуттєвішими є соціальні (вагомість — 0,16), економічні (0,15), природно-екологічні (0,13), культурні (0,12) та духовні (0,11). Рангова оцінка та вагомість цих та інших чинників формування ЛП наведена у табл. 2.

Запровадження основних положень КЛР має здійснюватися на засадах провідних її принципів (табл. 3).

Їх можна розглядати як основні ідеї та правила поведінки керівників із здійснення управлінських функцій, найважливіші вимоги, дотримання яких забезпечує ефективність соціального управління. Усі вони взаємопов'язані між собою, та їх цілісне запровадження може забезпечити певний успіх у управлінні соціальними явищами.

Таблиця 1

Вагомість окремих складових людського потенціалу (відносні одиниці)

Складові людського потенціалу	Їх вагомість	Ранг
Громадянсько-політичний потенціал	0,136	1
Демографічний	0,087	2
Діяльнісний потенціал	0,082	3
Потенціал здоров'я	0,081	4
Освітньо-професійний потенціал	0,074	5
Соціально-ментальний потенціал	0,071	6
Біологічний потенціал	0,068	7
Культурний потенціал	0,057	8
Соціально-економічний потенціал	0,056	9
Екологічний потенціал	0,055	10
Інформаційний потенціал	0,050	11
Мотиваційний потенціал	0,049	12
Потенціал громадського порядку і безпеки	0,046	13
Інтелектуальний потенціал	0,045	14
Творчий (креативний) потенціал	0,044	15
Загалом	1,000	15

Таблиця 2

Рангова оцінка та вагомість чинників формування людського потенціалу

Чинники	Середній ранг	Вагомість, відносні одиниці
Соціальні	3,38	0,16
Економічні	3,54	0,15
Природно-екологічні	4,08	0,13
Культурні	4,23	0,12
Духовні	4,02	0,11
Фінансові	5,31	0,10
Виробничі	6,58	0,09
Політичні	6,62	0,08
Інституціональні	7,15	0,06

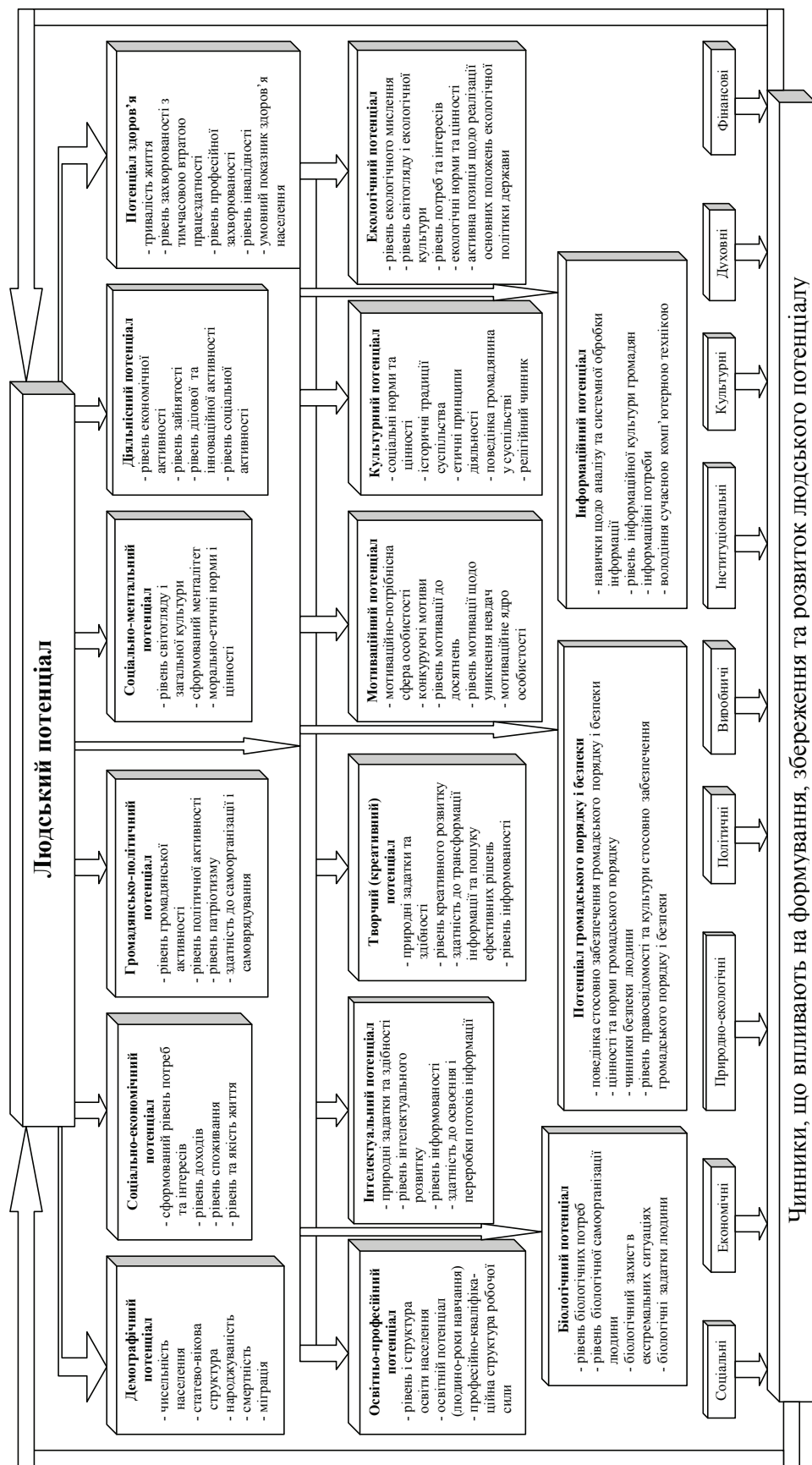

Рис. 1. Складові, структура людського потенціалу та чинники, що впливають на формування, збереження та його розвиток

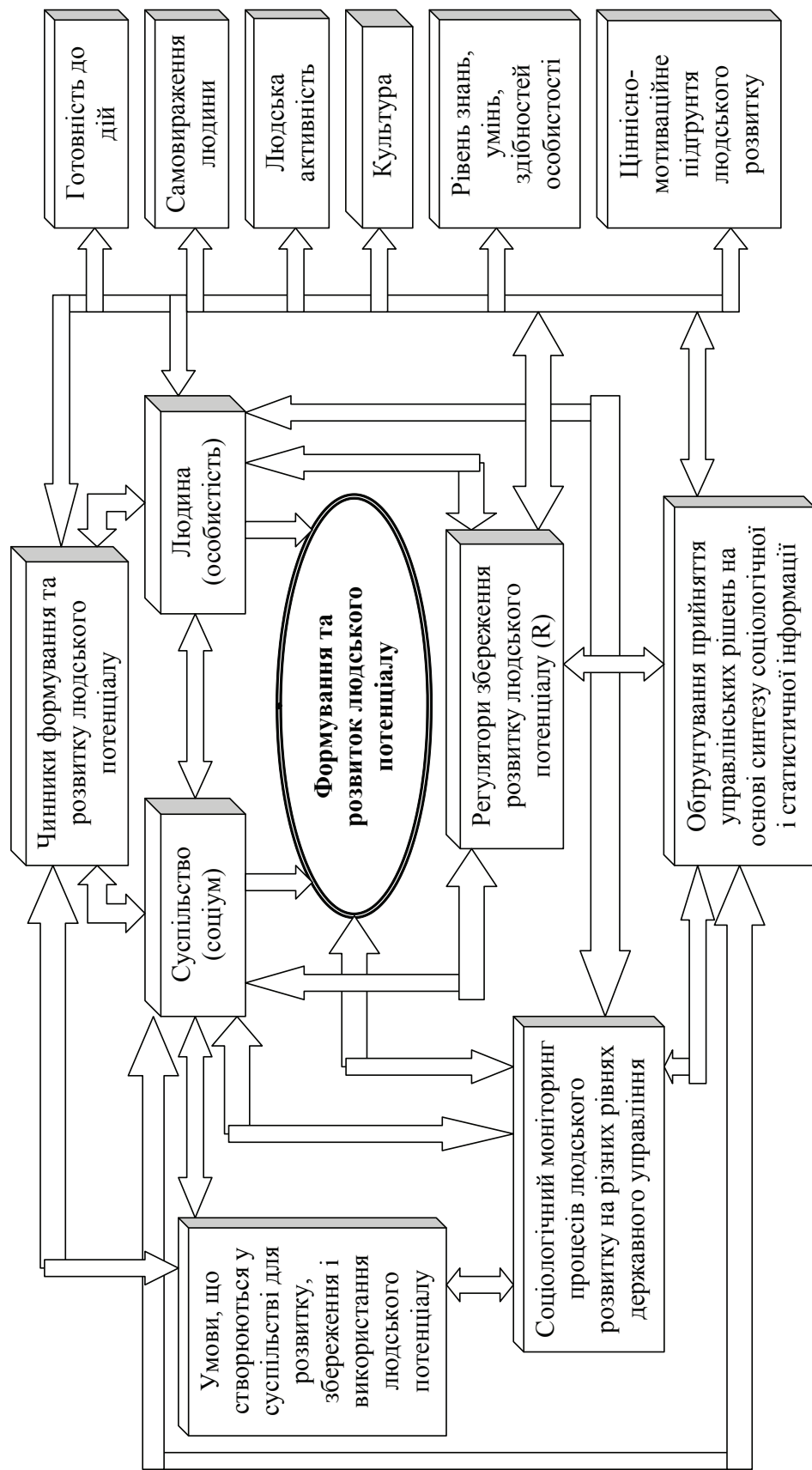

Рис. 2. Концептуальна модель формування та розвитку людського потенціалу в сучасному суспільстві

Рангова оцінка та вагомість принципів концепції розвитку людського потенціалу

	Середній ранг	Вагомість, відносні одиниці
Продуктивність	2,92	0,18
Справедливість	3,00	0,17
Рівність	3,85	0,15
Безпека	4,38	0,14
Співробітництво	4,52	0,13
Розширення можливостей	4,54	0,12
Сталість	4,77	0,11

Таблиця 4

Якісна оцінка провідних цінностей у практиці соціального управління (за п'ятибальною шкалою)

Цінності	Середній бал ($\bar{x} \pm S_x$)	Ранг
Відповідальність	4,54 $\pm$ 0,16	1
Виконання законів	4,38 $\pm$ 0,25	2
Права людини	4,15 $\pm$ 0,16	3
Особиста незалежність	3,77 $\pm$ 0,17	4
Рівність	3,69 $\pm$ 0,30	5
Свобода	3,62 $\pm$ 0,33	6
Активна участь в управлінні державою	3,31 $\pm$ 0,33	7

Принципи постійно визначають не тільки з позицій методологічної доцільності, а й потреб практики соціального управління, якщо вони не суперечать структурній та суттєвій визначеності, доповнюють або розкривають їх. Необхідно підкреслити, що принципи управління діють передусім у всіх динамічних системах, у тому числі соціальній.

Дуже важливо, щоб принципи розвивалися, вдосконалювалися та конкретизувалися на засадах таких цінностей (табл. 4).

Здійснений нами аналіз рівноправності громадян у сучасному суспільстві свідчить про те, що 38,4 % майже не відчують себе рівноправними членами соціуму, 23,1 % — не відчують своєї рівноправності, а в більшості випадків відчують себе рівноправними 30,8 % громадян.

Для створення належних умов щодо збереження та розвитку людського потенціалу на сучасному етапі потрібно розглянути найактуальніші проблеми його розвитку, що стримують підвищення рівня та якості життя населення України.

Особлива роль у розвитку людського потенціалу належить ціннісно-мотиваційному ядру особистості, яке дає змогу досягати найбільш відчутних результатів у професійно-особистісному становленні фахівців у галузі економіки та соціальної сфери України.

Проте міжнародна методика ПРООН не дозволяє визначати і відстежувати ціннісно-мотиваційне підґрунтя людського розвитку, що характеризує готовність людини до саморозвитку, пошуку ефек-

тивних шляхів самореалізації та самоактуалізації особистості, тобто ця методика оцінювання людського потенціалу потребує свого подальшого вдосконалення шляхом введення додаткових показників, отриманих на основі проведення соціологічних та математично-статистичних досліджень. Сучасна методика оцінювання людського потенціалу відстежує стан переважно суспільних чинників і не приділяє належної уваги референтним особистісним якостям, зокрема ціннісно-мотиваційному підґрунтя людського розвитку [9].

У концепції розвитку людського потенціалу розвиток людини не розглядається як чинник формування ресурсів для економічної діяльності, тоді як людський капітал виступає передусім економічним чинником, тобто концепція людського розвитку і теорія людського капіталу мають різні цілі та напрями вивчення, незважаючи на те, що об'єкт дослідження один і той самий — людина та її потенціал [1].

Оцінка стану соціального управління стосовно людського і соціального розвитку свідчить про відсутність втілення основних положень Конституції України щодо розбудови соціальної правової держави, інших чинних нормативно-правових актів стосовно стратегії соціальної безпеки країни. Отже не дивно, що прийняті Україною зобов'язання щодо досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття не мають комплексного запровадження у зв'язку з недосконалістю системи державного та регіонального соціального управління і її невідповідністю загальносвітовим вимо-

гам збереження людства, національним інтересам збереження нації, гідного існування і розвитку людини.

В Україні вкрай гострими є проблеми формування і реалізації соціальних стратегій держави, які покликані забезпечити довгострокове благополуччя суспільства, високий рівень та якість життя громадян України. Відповідно, забезпечення цього благополуччя і повинно бути змістом існування й діяльності держави, визначати її головну мету.

Забезпечення довгострокового благополуччя українського суспільства можливе тільки в одному випадку — якщо українська економіка досягне високої стійкої конкурентоспроможності в умовах глобальної конкуренції. Якщо постіндустріальну інтелектуальну економіку не створять в Україні протягом найближчих 20–25 років, то єдине реальне майбутнє України — територія для розміщення шкідливих виробництв із дешевою робочою силою [10].

Без наявності базової стратегії побудови соціальної держави упорядкувати і скоординувати інші соціальні стратегії практично не вдасться. Ці проблеми будуть зростати, виходячи з гостроти накопичених соціальних проблем. Проте вони без наявності загальної бази будуть неефективними.

Відсутність адресної відповідальності за соціальний стан у державі та її регіонах поряд з нерозвиненістю громадянського суспільства обумовлюють включення соціальних пріоритетів розвитку до умов забезпечення національної безпеки України та першочергових заходів для виконання напрямів становлення соціальної держави.

Неефективність державної політики щодо людського розвитку також обумовлена відсутністю відповідної інформаційної бази для прийняття ефективних управлінських рішень із забезпечення інвестування людського розвитку як однієї з основних передумов формування людського потенціалу сучасного інформаційного суспільства, підвищення рівня та якості життя людини.

Цілі Розвитку Тисячоліття передбачають сприяння забезпеченню гендерної рівності, більших повноважень жінкам, зменшення нерівноправного їх становища. Формально законодавство України забезпечує рівні права й можливості для чоловіків і жінок, проте в реальному житті є багаточисельні приховані форми дискримінації жінок [11].

Аналіз свідчить, що нині в Україні кількість накопичених соціальних проблем зростає. При цьому відчутно знижуються можливості люд-

ського розвитку. Не дивно, що ефективність державної і регіональної політики стосовно їх подолання залишається явно недостатньою. Значні здобутки вдосконалення законодавчого і нормативно-правового забезпечення соціального розвитку не дають очікуваних результатів через низький рівень якості державного і регіонального управління, неадекватність та невідповідність законодавчих і правових норм реальним можливостям їх реалізації.

Отже, можливості збереження й розвитку людського потенціалу в Україні не вичерпано. Забезпечення гідного існування громадян та розвитку людського потенціалу неможливе без високої якості життя, залучення механізмів забезпечення ефективності державного та регіонального управління стосовно соціального розвитку.

Література

1. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку: Монографія / НАН України. Ін-т економіки промисловості / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. — Донецьк, 2008. — 468 с.
2. Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе // *Общественные науки и современность*. — 2005. — № 3. — С. 5–16.
3. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / Ин-т экономики АН Украины. — К.: Наук. думка, 1992.
4. Трубиш С. Ю., Пушкар З. М. Соціально-економічна сутність та особливості формування людського потенціалу // *Актуальні проблеми економіки*. — 2006. — № 4(58). — С. 186–192.
5. Марков В. Н., Синягин Ю. В. Потенциал личности // *Мир технологий*. — 2000. — № 21. — С. 250–261.
6. Щетинин В. Человеческий капитал и неоднозначность его трактовки // *МЭ и МО*. — 2001. — № 12. — С. 49.
7. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз: Монографія / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демогр. та соц. дослідж. НАН України, 2007. — 328 с.
8. Шконда В. В., Кальянов А. В. Феномен синергетики: наука — общество — образование: Монографія / Ред. В. В. Шконда. — Донецьк: Норд-Пресс, 2009. — 156 с.
9. Поспелова Т. В. Адекватна оцінка людського потенціалу як головна умова виваженої державної політики // *Україна в умовах глобальної конкуренції: Стратегія випереджального розвитку: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* — Донецьк: Друк-Інфо, 2010. — С. 344–347.
10. Кендюхов О. В. Головні напрями економічного розвитку України // *Україна в умовах глобальної конкуренції: Стратегія випереджального розвитку: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* — Донецьк: Друк-Інфо, 2010. — С. 13–17.
11. Шконда В. В., Кальянов А. В. Гендерні відносини на сучасному етапі: стан і проблеми. — Донецьк: Норд-Прес, 2010. — 286 с.

Можливості збереження й розвитку людського потенціалу в Україні не вичерпано. Забезпечення гідного існування громадян та розвитку людського потенціалу неможливе без високої якості життя, залучення механізмів забезпечення ефективності державного та регіонального управління щодо соціального розвитку.

Возможности сохранения и развития человеческого потенциала в Украине не исчерпаны. Обеспечение достойного существования граждан и развития человеческого потенциала невозможны без высокого качества жизни, использования механизмов обеспечения эффективности государственного и регионального управления в отношении социального развития.

The possibilities of preservation and development of people potencial in Ukraine are not exhausted. The provision of the proper citizen existence and development of people potencial is not possible without high living standards, without usage of mechanisms of state and regional management effectiveness provision as far as social development is concerned.

Надійшла 4 липня 2011 р.

ГЕНЕЗА І ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ТА СВОБОД У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 54–58

Проаналізовано стан правового забезпечення інформаційних прав і свобод у сучасній Україні, виявляються проблемні больові точки реалізації таких прав, окреслюються можливі шляхи вдосконалення інформаційного права.

Неодмінною умовою повноцінного й суверенного існування національного інформаційного простору серед інших складників є наявність належної нормативно-правової бази, яка забезпечує юрисдикцію держави в інформаційному полі, власне інформаційний суверенітет, інформаційні права і свободи громадян та суспільства в цілому.

Правові основи функціонування нової інформаційно-комунікативної системи, національного інформаційного простору Україна почала формувати з перших років здобуття незалежності. Увага була спрямована на різні аспекти інформаційного права, зокрема, на забезпечення загальних інформаційних прав людини й громадянина, унормування діяльності засобів масової інформації, сфери інформаційних послуг та комунікацій, інформаційної власності.

Інформаційні права та свободи застережені насамперед в Конституції України. Основний Закон гарантує громадянам право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір (ст. 34).

На рівні Закону заборонено і цензуру в Україні. Відповідно до українського законодавства здійснення інформаційних прав може бути обмежене лише в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередже-

ності правосуддя. Обмеження права на одержання відкритої інформації заборонено.

Гарантування інформаційних прав деталізовано й унормовано в інших законах України, а також указах Президента України та відповідних постановах Кабінету Міністрів України.

В ухваленій Верховною Радою України “Концепції національної інформаційної політики” (2002 р.), а згодом і “Доктрині інформаційної безпеки” (2009 р.) окреслено національні пріоритети і конкретні тактичні завдання у розбудові національного інформаційного простору. Принципами забезпечення інформаційного суверенітету України в цих документах визначено, зокрема, свободу збирання, зберігання, використання та поширення інформації, її достовірність, повноту та неупередженість, обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону, гармонізацію українського законодавства в інформаційній сфері з міжнародним. Життєво важливими інтересами особи в інформаційній сфері визнано забезпечення конституційних інформаційних прав і свобод людини.

Законом України “Про інформацію”, який у новій редакції набрав чинності 13 січня 2011 р., сформульовано головні напрями політики держави в інформаційній сфері. Серед них — забезпечення доступу громадян до інформації; створення національних систем і мереж інформації; зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності, забезпечення ефективного використання інформації; сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберігання національних інформаційних ресурсів; створен-

ня загальної системи охорони інформації; сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України.

Відповідно до закону забороняється контроль за змістом інформації, що поширюється, з боку засновника (співзасновників) засобів масової інформації, органів державної влади або органів місцевого самоврядування, посадових осіб цих органів, зокрема з метою поширення чи непоширення певної інформації, замовчування суспільно значущої інформації, накладання заборони на показ окремих осіб або поширення інформації про них, заборони критикувати органи державної влади та органи місцевого самоврядування або їхніх посадових осіб. Забороняється створення будь-яких органів державної влади, установ, введення посад, на які покладається повноваження щодо здійснення контролю за змістом інформації, що поширюється.

Важливе значення для формування в Україні національного інформаційного простору, забезпечення інформаційних прав мав Закон України “Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні”, який гарантував свободу преси відповідно до Конституції, інших законів України, міжнародних правових актів, що визнає Україною. Окремі сфери інформаційної діяльності були врегульовані законами України “Про інформаційні агентства”, “Про телебачення і радіомовлення”, “Про видавничу справу”, “Про телекомунікації”, “Про рекламу”, “Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”, що ухвалювались у різні роки.

У визначенні принципів і сучасних шляхів забезпечення управління державою та суспільства в цілому суттєве значення мали також закони України “Про національну програму інформатизації” та “Про затвердження Завдань Національної програми інформатизації”.

Значну увагу в актуальному законодавстві України приділено гарантіям професійної діяльності журналістів.

Законом України “Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів” відповідальність за скоєння злочину проти журналіста у зв’язку з виконанням ним професійних обов’язків або перешкоджання його службовій діяльності прирівняно до відповідальності за скоєння таких дій проти працівника правоохоронного органу. Службова діяльність журналіста не може бути підставою для його арешту,

затримання, а також вилучення зібраних, опрацьованих, підготовлених ним матеріалів та технічних засобів, якими він користується у своїй роботі. Відповідно до Кримінального кодексу умисне перешкоджання законній професійній діяльності журналістів або переслідування журналіста за виконання ним професійних обов’язків, за критику карається штрафами, а в певних випадках і обмеженням волі терміном до п’яти років.

Водночас обумовлена відповідальність і за поширення неправдивої інформації. Однак журналіст (засіб масової інформації) звільняється від відповідальності за поширення інформації, яка не відповідає дійсності, якщо в судовому порядку буде встановлено, що він діяв добросовісно та здійснював її перевірку, не мав умислу поширити недостовірні відомості.

Під час виконання професійних обов’язків журналіст має законне право безперешкодно відвідувати приміщення суб’єктів владних повноважень, відкриті заходи, які ними проводяться, та бути особисто прийнятим у розумні терміни їх посадовими і службовими особами, крім випадків, визначених законодавством. Також журналіст має право не розкривати джерело інформації або інформацію, за допомогою якої можна встановити джерела інформації, крім випадків, коли його зобов’язано до цього рішенням суду на основі закону. На законодавчому рівні встановлено й інші гарантії забезпечення професійної діяльності журналістів, які фактично є повпредами інформаційних інтересів суспільства.

Разом з тим, попри гарантування інформаційних прав і свобод, належної професійної діяльності ЗМІ, аналіз застосування законодавства дає підстави говорити і про порушення основних принципів інформаційних відносин в Україні. Ці питання стали темою, зокрема, парламентських слухань “Про стан свободи слова в регіональних ЗМІ”, що відбулися наприкінці 2009 р. Учасники слухань засвідчили факти обмеження свободи слова в Україні, які проявляються в цензуруванні інформації, забороні висвітлення певних тем, персоналій і подій, у залякуваннях, нападах і побитті журналістів, у судових переслідуваннях ЗМІ, в обмеженні доступу до інформації і звуженні можливостей такого доступу. Фактором обмеження свободи слова в Україні, на думку самих журналістів, є й продовження існування системи державних та комунальних ЗМІ, часто монопольне становище держави на ринку послуг поширення інформації, друкованої продукції, непрозорість інституту власності, що також

дає змогу обходити антимонопольні вимоги, концентрувати контроль над мас-медіа в руках окремих груп впливу чи окремих фактичних власників. Дискусійними продовжують залишатись і деякі положення вже чинних правових документів. Серед них, зокрема, Закон України “Про захист персональних даних”, згідно з яким коло державних службовців, дані про яких можуть бути відкритими для громадськості, було обмежене. Існують й інші питання правового забезпечення інформаційних прав і свобод в Україні.

Важливим у сенсі проблеми став Закон України “Про доступ до публічної інформації”, що набув чинності 2011 р. Згідно з документом, що був наслідком компромісів різних політичних сил, громадяни здобули право отримувати від органів влади практично будь-яку інформацію, яка перебуває у їх володінні і на яку не накладено законні обмеження в оприлюдненні. Чітко були визначені і терміни та умови надання такої інформації, що розширило інформаційні можливості громадян. Водночас, застосування закону засвідчило і його вузькі місця та суперечності. Згідно з Єдиним державним реєстром судових рішень вже за перші півроку чинності закону адміністративними судами України було розглянуто 75 справ, які стосувались порушень його норм. Громадяни скаржились в основному на ненадання відповідей на запит (12 позовів), порушення термінів розгляду заяв (7), відмову від надання тієї чи іншої інформації (5), надання неповної інформації (5). Відповідачами у судових розглядах найчастіше зазначались органи місцевого самоврядування (18 справ), органи міліції (12) та прокуратури (11), далі із значним відставанням йшли бюро технічної інвентаризації (4), органи юстиції та пенсійного фонду (по 3 справи) та інші суб’єкти позовів.

Суди відмовили позивачам у 45-ти випадках, а в 30-ти їхні позови задовольнили (17 — повністю, 13 — частково). Було винесено також п’ять постанов про адміністративні порушення, внаслідок яких двох чиновників притягли до відповідальності за порушення закону і оштрафували, а три справи закрили за відсутністю складу адміністративних правопорушень.

Судова практика виявила больові точки застосування закону. Стосуються вони, зокрема, нечіткості критеріїв визначення повноти інформації, що надається відповідно до запитів, режиму доступу до неї. Іншою проблемою застосування закону стала низька й неналежна поінформованість громадян щодо його норм. Так, до судових відмов у задоволенні позовів спричиняли не-

знання позивачами сфери поширення норм закону (15 відмов), невідповідність суб’єкта владних повноважень, до якого спрямовувався позов (7), неналежність суду (6).

Не всім до вподоби виявився закон і у владних кабінетах. 15 вересня 2011 р. Кабінет Міністрів України вніс до Верховної Ради законопроект про зміни до законів “Про інформацію” та “Про Службу безпеки України” щодо інформації з обмеженим доступом. Урядовці запропонували вилучити норму про те, що порядок віднесення інформації до службової, а також доступ до неї має неодмінно регулюватися законом. Інша пропозиція полягала в тому, щоб надати СБУ повноважень контролю за дотриманням порядку доступу до службової інформації та використання документів, що її містять. Було передбачено і відповідальність за розголошення службової таємниці. Така спроба фактично коригувала Закон України “Про доступ до публічної інформації” і спричинила спротив громадськості. 20 громадських організацій звернулись із спільним листом до Президента і прем’єр-міністра України, у якому висловили занепокоєння планами уряду знову обмежити доступ українських громадян до інформації і нівелювати позитивні надбання в інформаційній сфері, які стали можливі завдяки впровадженню в дію Закону України “Про доступ до публічної інформації” та нової редакції Закону України “Про інформацію”.

Важливою умовою повноправного функціонування національного інформаційного простору держави є його адекватність міжнародним нормам забезпечення інформаційних прав громадянина і суспільства в цілому. Засадна в цьому Загальна Декларація прав людини і громадянина, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 1948 р. Наріжний міжнародний документ гуманітарної сфери стверджує пріоритетність прав, серед яких і право на повну та об’єктивну інформацію, свободу слова. 1966 р. ООН ухвалила також Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, які стали основоположними міжнародно-правовими документами у галузі міжнародного захисту прав і свобод людини. 1982 р. держави — члени Ради Європи ухвалили Декларацію про свободу слова й інформації, де підтвердили відданість принципам свободи слова й інформації як наріжному елементу демократичного та плюралістичного співтовариства. 1995 р. на 28-й сесії Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури ЮНЕСКО в Парижі схвалено Декларацію прин-

ципів толерантності, де толерантність визначається як визнання загальних прав і свобод людини, плюралізм, відмова від догматизму, абсолютизації істини, рівність можливостей усіх груп і окремих людей. Декларація наголошує на важливості засобів комунікації, які повинні відігравати важливу конструктивну роль у справі сприяння вільному й відкритому діалогу, забезпеченню інформаційних прав і свобод.

Є й інші міжнародні документи, угоди, які стверджують і гарантують права людини на свободу поглядів, переконань і слова, інформаційні права суспільства в цілому. Більшість з цих документів ратифіковано в Україні.

Отже, зазначимо, що в Україні закладено основи нормативно-правової бази, яка забезпечує підґрунтя формування національної інформаційно-комунікативної системи, національного інформаційного простору, декларує інформаційні права і свободи.

Водночас потрібно говорити і про необхідність удосконалення інформаційного законодавства України, законодавчу неврегульованість деяких аспектів функціонування засобів масової інформації (комунікації), невирішеність багатьох проблем інформаційного поля. Так, досі не забезпечено прозорості стосунків власності в медіабізнесі, законодавчо не визначено й не закріплено права журналістських колективів у відносинах із засновниками і власниками мас-медіа, питання власності на створюваний інформаційний продукт редакціями. Потребує врегулювання і правового вирішення питання роздержавлення друкованих та інших засобів масової інформації, забезпечення розвитку медіаекономіки, використання сучасних інформаційних ресурсів та технологій, розповсюдження і використання інформаційної продукції іноземного виробництва в Укра-

їні, забезпечення плюралізму й лібералізації медіасередовища та ін. Удосконалення потребують і правові механізми реалізації норм чинного законодавства, зокрема, положень права щодо отримання відкритої інформації й відповідальності за ненадання такої інформації.

Необхідним, на наш погляд, є і подальше концептуальне осмислення з наступними правовими наслідками усього комплексу проблем трансформації інформаційного простору, інформаційно-комунікативної системи, забезпечення основних прав і свобод, національних інтересів в інформаційній сфері. Вдосконалення нормативно-правової бази, приведення її у відповідність до принципів і норм демократичного устрою сприятиме формуванню в Україні справді правового громадянського суспільства, демократичної політичної культури і самодостатнього національного інформаційного простору.

Література

1. Бондар Ю. Свобода слова: книга і політика: Наук. вид. / Ю. В. Бондар. — К.: Книжкова палата України, 2011. — 112 с.
2. Бондар Ю. В. Національний інформаційний простір новітньої України: становлення та функціонування у процесі політичної трансформації суспільства: Монографія. — К.: МАУП, 2007. — 184 с.
3. Виноградова Г. В. Інформаційне право України: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2006. — 144 с.
4. Європейські стандарти в галузі свободи слова. — К.: Мін-во юстиції України, 2002 — 230 с.
5. Конституція України: прийнята 28 червня 1996 р. (з подальшими змінами). — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
6. Українське законодавство: засоби масової інформації. — К.: IREX. — 2004. — 368 с.

Наявність належної нормативно-правової бази, яка забезпечує юрисдикцію держави в інформаційному полі, інформаційний суверенітет, інформаційні права і свободи громадян та суспільства в цілому — неодмінна умова власне суверенного національного інформаційного простору. Важливим є її відповідність міжнародним вимогам гарантування інформаційних прав і свобод. Подальше вдосконалення інформаційного права України сприятиме повноцінному її входженню в міжнародний інформаційний простір та спільноту.

Наличие надлежащей нормативно-правовой базы, обеспечивающей юрисдикцию государства в информационном пространстве, информационный суверенитет, информационные права и свободы граждан и общества в целом — обязательное условие собственно независимого национального информационного пространства. Важно ее соответствие международным требованиям гарантирования информационных прав и свобод. Дальнейшее усовершенствование информационного права Украины будет содействовать полноценному ее входжению в международное информационное пространство и сообщество.

Availability of adequate legal framework that provides the jurisdiction of the state in the information field, information sovereignty, information rights and freedoms of citizens and society as a whole is a necessary condition for a sovereign national information space. It is important that legal framework should be compliance with international requirements to ensure information rights and freedoms. Further improvement of information law in Ukraine will contribute its full entry into the international information space and community.

Надійшла 20 жовтня 2011 р.

І. М. ІГНАТУША

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

МІЖ ДЕТЕРМІНІЗМОМ ТА ПЕРЕДБАЧУВАНІСТЮ: ПРОГНОЗУВАННЯ В СИНЕРГЕТИЦІ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 59–64

На сьогодні ми не маємо влучної відповіді на питання, де закінчується синергетика і починається щось інше. Дослідники схильні приносити і привносити в нелінійну науку все, що сподобалося їм у своїх наукових дисциплінах, а в межах сучасного політичного світу синергетика розкривається як “новий тип мислення”, відкритий до змін і пізнання в усіх його проявах. Синергетика як наука дає можливість зрозуміти ілюзорність більшості поглядів на суспільство як на таке, що підконтрольне суспільству, а більшість вчених вважають, що синергетика відіграє важливу роль у формуванні нового світогляду нової людини XXI ст.

Синергетика (від грецьк. συν — “спільно” і грецьк. ερως — “діючий”) — “...наука, яка займається вивчення процесів самоорганізації і виникнення, підтримки, стійкості і розпаду структур найрізноманітнішої природи” [1]. Уявлення, які були сформовані в рамках цієї парадигми, істотно впливають на сучасні концепції політичної динаміки та прогнозування. У синергетиці як міждисциплінарному підході час є однією із центральних категорій, а процеси, які описуються в ній, за своїми сутнісними рисами схожі з тими, які спостерігаються в сучасній політиці на всіх рівнях. Ці методологічні принципи отримали широке визнання в сучасних концепціях політичної динаміки. Із західних вчених, які активно використовують цей науковий інструментарій, можна назвати І. Валлерстайна. Серед російських дослідників виділимо О. С. Панаріна, який побудував свій дослідницький проект “Глобальне політичне прогнозування” на таких “методологічних презумпціях”:

- *принцип невизначеності майбутнього*, що відповідає новій картині світу, яка пов’язана з критикою класичного детермінізму і відкриттям стохастичних процесів;
- *поняття біфуркації* — роздвоєння перебігів тих чи інших процесів, які досягають певної критичної величини, після якої однозначна залежність між минулим і майбутнім станом системи втрачається;

- *принцип дискретності часопростору*, який означає, що в точках біфуркації утворюються передумови якісно нових станів, які дають якісно нове майбутнє [2].

Одним з найважливіших атрибутів синергетичної методології є акцентування на можливостях управлінського втручання в розвиток кризових ситуацій з метою реалізації найбажаніших сценаріїв розвитку політичного процесу. Як підмітила М. М. Чеснавська, “здійснення оптимістичного чи песимістичного сценаріїв зміни типів розвитку залежать від суб’єктивного фактора, від здатності лідера до раціонального стратегічного мислення, яке враховує історичний досвід, а також довготривалої політичної волі для реалізації позитивних сценаріїв” [3, 292].

Міждисциплінарний аналітичний апарат синергетики базується на так званій теорії хаосу, запозиченій з теоретичної фізики (точніше, з фізичної хімії та квантової теорії), математики та філософії. У витоків цього процесу стояв І. Пригожин, чий концептуальні аргументи розглянемо далі. Але, перш ніж перейти до їх характеристики, потрібно в загальних рисах означити два гіпотетичні (“інструментальні”) припущення, висунуті можливості політичного прогнозування майбутнього, синергетичною теорією хаосу в цілому.

Про що йде мова в теорії хаосу? Існує багато політичних, соціальних, фізичних феноменів, що

керуються *детерміністськими законами*, і, відповідно, вони є теоретично передбаченими, однак на рівні спостереження вони ведуть себе непередбаченим чином внаслідок їх “чутливості до вихідних (граничних) даних”. Це означає, що дві “системи”, якими керують одні й ті самі закони, у якийсь момент знаходяться у схожому (але не ідентичному) стані, а через відносно короткий проміжок часу сильно відрізнятимуться за своїм станом. Цей феномен краще зрозуміти, уявивши, що помах крилець метелика сьогодні на Мадагаскарі викликають у Флориді через три тижні буревій. Зрозуміло, що метелик як такий нічого особливого не робить. Однак, якщо порівняти дві “системи”, які являють собою земну атмосферу, з помахами крилець метелика і без них, то виявиться, що результат через три тижні буде різним (пронесеться буревій чи ні). Практичний наслідок усього цього полягає в тому, що передбачити те, що відбудеться через декілька тижнів, дуже важко: адже, для цього потрібно взяти до уваги величезну кількість різноманітних даних, причому такої точності, що навіть найпотужніші комп’ютерні системи поставити перед архіскладним викликом.

Для того щоб бути точнішим, візьмемо систему, вихідний стан якої ми знаємо недостатньо добре (як це завжди буває на практиці); очевидно, що ця неточність відображається на якості передбачень, які можна зробити щодо її подальшого стану.

З часом, як правило, неточність передбачень зростатиме. Але характер цього зростання неточності у різних системах буде різний: у деяких системах він зростатиме повільніше, у деяких — швидше.

Щоб пояснити цю ідею, уявімо, що потрібно зробити політичне передбачення вірогіднішим і нас цікавить, на який інтервал воно розраховане. Припустимо також, що деяке технічне вдосконалення дасть можливість, у крайньому разі, наполовину поліпшити неточність при описі вихідного (граничного) стану. Для системи першого типу це вдосконалення допоможе збільшити час на якусь певну величину: наприклад, додатково на одну секунду чи на один тиждень (залежно від ситуації). Спрощуючи, перші системи можна назвати “нехаотичними”, а другі — “хаотичними” (або такими, що мають “чутливість до вихідних умов”).

Хаотичні системи, таким чином, характеризуються їх *обмеженою передбаченістю*, оскільки, навіть найпомітніше уточнення вихідних (граничних) даних не тягне за собою відповідне збільшення часу, на який розповсюджуються передбачення.

Очевидно, що ці ідеї аж ніяк не зменшують важливості й потреби розробки політичних прогнозів. Крім того, мета теорії — не лише передбачувати, а й розуміти.

Другий важливий момент теорії хаосу — це проведення чіткого розрізнення між *детермінізмом та передбачуваністю*. Детермінізм належить до самої природи (і, як правило, не залежить від нас), тоді як передбачуваність, у контексті теорії хаосу, належить частково до природи, а частково — до нас самих. Щоб упевнитися в цьому, уявімо цілком передбачуваний феномен: наприклад, рух годинника, що, однак, розташований у місці, яке не є для нас доступним (наприклад, на вершині гори).

Цей рух стає непередбачуваним, оскільки у нас немає жодної можливості дізнатися про його вихідні (граничні) умови. Але було б не зовсім коректно казати про те, що він перестав бути детермінованим. Або візьмемо годинник за умови, що немає зовнішньої діючої сили, його рух — детермінований, а не хаотичний.

Коли до нього застосувати постійно діючу силу, його рух може стати хаотичним і важко передбачуваним: але чи перестане він від цього бути детермінованим? Відповідь очевидна.

Насамкінець слід відмітити ще один нюанс, пов’язаний із розумінням теорії хаосу, який полягає у тому, що під “*хаосом*” у цій теорії розуміється в першу чергу не “безлад” (таке значення за цим словом міцно закріпилося на рівні повсякденних ідей та стереотипів), а “*чутливість до вихідних (граничних) умов*” (або просто їх нестабільність), і не більше того.

Основним пунктом сформульованої І. Пригожиним інтерпретації теорії хаосу є опис явища під назвою “*порушення часової симетрії*” (*time-symmetry breaking*) та викликаний ним процес “*біфуркацій*” [4].

Що саме І. Пригожин має на увазі під цими концептами і яке значення має це для нашого дослідження методологій політичного прогнозування та темпоральності?

Під “порушенням часової симетрії” дослідник має на увазі такий стан у будь-якій складній системі (політичній, соціальній, фізичній чи ще якійсь), коли її минуле (або вихідні умови) не відіграють жодної ролі для її майбутнього (а якщо й відіграють, то вкрай незначну), тобто, — це процес *розриву симетричної зумовленості* минулим майбутнього, переходом до якоїсь нової якості цієї системи, що, однак, не може бути виведеним із її вихідних умов.

Відповідно, І. Пригожин висуває припущення про значну аналітичну подібність між його

підходом та сучасною еволюцією до глобально-го “суспільства-мережі”, яка, на його думку, нині спостерігається. Він вказує на те, що ніхто не планував наперед появу “суспільства-мережі” і того інформаційного “вибуху”, що з ним пов’язаний. Ось чому цей процес є чудовим прикладом спонтанного виникнення нових форм політики та суспільства, для яких складність є їх ключовою характеристикою, бо вони, по суті, є далекими від стану рівноваги (*far-from-equilibrium*) структурами. Відтак, “суспільство-мережа” є нерівноважною структурою, яка виникла в результаті останніх досягнень інформаційно-телекомунікаційних технологій і знову поставила на порядок денний питання про майбутнє нашої планети і проблему можливої уніфікації людства.

Професор Джин-Луїз Денеубург (*Jean-Louis Deneubourg*) висунула цікаву гіпотезу, що “суспільства-мережі” вже давно існують у середовищі соціальних комах. Вона зазначає, що на даний момент відомо близько 12000 різних видів мурашок; їх колонії складаються як з декількох особин, так і можуть включати в себе до 20-ти мільйонів мешканців. Поведінка мурах (навіть, одного виду) у невеличких колоніях та великих різко відрізняється. У невеличких — вони самі знають, що мають робити в будь-який момент часу: вони самі добувають їжу і повернувшись у колонію, діляться нею з рештою, і взагалі — поводити себе дуже самостійно.

Однак, як тільки колонія значно збільшується, то координація дій між її членами стає найважливішою проблемою. Ці складні колективні структури, що спонтанно виникли з простої автокаталітичної (*autocatalytic* — самоприскорювальної) взаємодії між її багаточисельними особинами і середовищем, взаємопов’язані синтетичними хімічними зв’язками.

У невеличких колоніях складнощі можуть виникати тільки у зв’язку з діяльністю самої особи-ни, а у великих, вони додатково виникають і на рівні взаємодії між особинами. Відтак, не є випадковим, що у найбільш багаточисельних й інтегрованих колоніях, як, наприклад, у мандруючих мурах чи термітів, більшість рядових членів є сліпими. Мережеві “суспільства” мурах мають дуже високий рівень продуктивності. В останні роки були також знайдені суперколонії мурах, у яких мешкають сотні мільйонів особин. Ці багаточисельні колонії є своєрідними мережами, що поєднують у собі окремі гнізда і зв’язки між ними, протяжністюдесятки кілометрів і мільйони років.

На думку І. Пригожина, еволюція від невеличкої общини мурах до великої спільноти була

якісною зміною, що обов’язково включала в себе асиметрію між її минулим та майбутнім і, відповідно, вона може слугувати гарним прикладом для пояснення механізмів “порушення часової симетрії”.

Ці порушення часової симетрії, на думку І. Пригожина, ми також можемо спостерігати у різних наукових сферах (наприклад, хімії, фізиці та біології) і вони завжди взаємопов’язані з біфуркаціями (*bifurcations*) — процесами, що мають поліваріативні наслідки та імовірнісні траєкторії свого розгортання, які знищують механістично-детерміністську картину світу [4, 892].

Для виникнення біфуркації, зазначає вчений, потрібні дві умови: “По-перше, система знаходиться далеко від стану рівноваги, тобто, вона має бути відкритою системою, що перебуває у постійному взаємобміні енергією, речовинами та інформацією з навколишнім світом. По-друге, ми будемо мати справу з так званою нелінійністю, що веде до багатоманітності у виборі рішень” [4, 893].

І. Пригожин висуває припущення, що стан нерівноважності доволі очевидний при аналізі політичної, соціальної та біологічної “реальностей”. Адже, життя можливе лише у взаємодіючих системах, які обмінюються матерією, енергією та інформацією із зовнішнім світом, відповідно, усі ці “реальності” є нелінійними системами, де одна людина може здійснювати вплив на дії інших. Ця *нелінійність (nonlinearity)* збільшується у пропорційних масштабах із збільшенням кількості людей, задіяних у зазначених “реальностях”.

Сучасний світ вже переповнений різноманітними біфуркаціями. З іншого боку, на думку дослідника, біфуркації є доволі загальним поняттям, до них можна віднести навіть такі події: “Якщо я вирішую брати чи не брати мені свою парасольку з дому на випадок дощу, то це також можна розглядати як прояв біфуркації” [4, 895].

Ось чому він пропонує розрізнявати два їх типи: 1) *відносно незначні (тривіальні) біфуркації (як у прикладі)*; 2) і *біфуркації, що насправді ведуть до нових історико-політичних “реальностей”*.

Ясно, що головна роль біфуркацій полягає у тому, що вони забезпечують механізм для появи чогось нового в навколишньому світі. При цьому, згідно з описом їх І. Пригожиним, вони вносять у нього “динамічний” елемент. Загалом, на його думку, можна констатувати, що всі структури, що нас оточують, — результат таких особливих динамічних процесів, що мають перебіг у часі. Найпростіший приклад цього, на думку І. Пригожина, є перебіг хімічних реакцій у системах, які далекі від стану рівноваги. Ці умови призводять до коли-

вальних реакцій, тобто таких, що рухаються вперед і назад, а також до хаосу, у якому їх першопочаткові траєкторії випадково відхиляються у часі. З цієї точки зору, Всесвіт, у тому числі соціальні та політичні “реальності” — лише одна із можливих реалізацій існуючих природних закономірностей, а імовірнісна “реальність” набагато різноманітніша за все, що існує або діє зараз [4, 894].

Що ж може дати цей ментальний “інструмент” для нашого дослідження політичної динаміки? Можна, певною мірою, погодитися з І. Пригожиним, що він допомагає не лише пролити світло на минуле, а й сприяє кращому розумінню, як саме відбуваються процеси політичного розвитку в цілому. Більше того, такий підхід зможе допомогти впоратися з проблемами, що не мають розв’язку на детермінованому рівні, але можуть бути розв’язані, на імовірнісному рівні, шляхом включення імовірності в усі без винятку сценарії досліджень політичного розвитку, державного управління, як її необхідний компонент.

Для прикладу тут доцільно знову звернутися до концепту І. Пригожина і його застосування у дослідженні загальносвітової динаміки. На думку вченого, існують певні “події”, що сформували людську історію, найбільш разючий приклад яких — неолітична біфуркація, що спричинила збільшення потоків “енергії” внаслідок фундаментальних “відкриттів” у царині сільського господарства й обробки металів і, водночас, призвела до складного ієрархічного суспільства. Ця біфуркація виникла, за його припущеннями, скрізь по світу приблизно в один і той самий проміжок календарного часу (близько 10000 років тому), але проявилась вона по-різному, у своєрідних формах на Близькому Сході, у Китаї чи “доколумбовій” Америці. Це нагадує різні відгалуження біфуркації, які, за аналогією, можуть бути спостережені і у фізичних та хімічних системах, підкреслює дослідник.

Інший “досвід”, що можна взяти до уваги, — ті соціально-політичні біфуркації, які пов’язані з видобувною енергією (паливом): кам’яним вугіллям і нафтою, що привели до нової індустріальної “реальності”. Тепер у нас є інформаційно-телекомунікаційні технології, що ведуть до “суспільства-мережі”. Якими ж будуть наслідки цієї біфуркації?

І. Пригожин пропонує власний “сценарій розвитку”, який вказує на те, що через масштаби явищ, які включені в цей процес, можна очікувати збільшення ролі нелінійних процесів і, відповідно, великих коливань (*fluctuations*) і поширення нестабільності. За таких умов він пропо-

нує відродити конструктивну, позитивну частину спадку технологічної революції (що триває з XIX ст.) — зменшення нерівності. Його висновок пов’язаний з нормативним аналізом “сучасності”, яка, на його думку, продовжує демонструвати величезну нерівність (соціальну, економічну, політичну) як між різними державами, так і всередині одних і тих самих країн, між різними соціальними групами. Розрив між “високоіндустріальними” державами і рештою тільки збільшується: якщо за часів французького короля Луї XIV він був, у кількісному співвідношенні, один до п’яти, то у 1970-х він становив близько 100, а зараз — більше 400 [4, 896–897]. Ця проблема ще більше загострюється у “суспільстві мережі”.

На думку І. Пригожина, в майбутньому “суспільство-мережа” буде оцінюватися відповідно до його впливу на проблему економічної нерівності між країнами: “Звісно, існують відомі переваги “суспільства-мережі”..., але в минулому кожна нова біфуркація призводила до того, що були люди, які вигравали від неї, і були ті, хто ставав її “жертвами”. Так, неолітична революція призвела до небувалого розквіту мистецтва; до спорудження пірамід фараонам у Єгипті, але це будівництво коштувало багатьох жертв. Рабство також починалось у добу неолітичної революції і триває до сьогодні. Аналогічно промислова революція призвела до появи пролетаріату разом із збільшенням суспільного багатства. Ось чому необхідно відповісти на ряд фундаментальних питань, чесна відповідь на які допоможе зрозуміти наше політичне майбутнє:

1). *Хто в першу чергу виграє від “суспільства-мережі”?* Чи призведе воно до зменшення розриву в економічному плані між державами (Північчю і Півднем)?

2). *Як “суспільство-мережа” вплине на творчі здібності людини?*

3). *Яким чином “суспільство-мережа” зможе посприяти збільшенню гармонії між людством і природою?”* [4, 897].

Методи теорії хаосу вже зараз використовуються рядом інших дослідників до проблем політичної глобалізації, моделювання міжнародних процесів [5–8]. Вже йшлося про те, що розвиток таких складних систем, як окремі держави, а також міждержавні об’єднання, має очевидний нелінійний характер і супроводжується різкими трансформаціями, у процесі яких незмінно виникає хаотизація.

Нелінійна динаміка цих процесів означає, що можливості їх раціонального прогнозування, централізованого управління і контролю обмеже-

ні. Необхідно своєчасно розпізнавати симптоми нестійкості і можливі параметри тенденцій до порядку або безладу, які можуть домінувати в глобальних тенденціях [9].

Очевидно, що самої діагностики рівноважних станів динаміки недостатньо. Потрібно навчитися впливати на *нестабільні стани*, беручи до уваги нелінійну динаміку глобальних процесів. Їх нестійкість пов'язана з рядом факторів: сучасними *геохронополітичними перетрубаціями*, спробами формування “однополярного” світу в жорсткій конкуренції з його багатополарними моделями, активізації мереж міжнародної злочинності, розповсюдження атомної зброї, нестійкістю міжнародних фінансових ринків, етнічними конфліктами, регіональними екологічними кризами, які мають усі шанси перейти на глобальний рівень.

Виходячи із констатації такої нестійкості світу, К. Майнцер у своєму дослідженні “Складність кидає нам виклик в XXI ст.: динаміка і самоорганізація в час глобалізації” пропонує ввести в практику стратегічного планування і поточного управління спеціалізований моніторинг поточних міжнародних процесів з урахуванням їх нелінійності та нерівноважності. Такий моніторинг є можливим, на його думку, щодо цілей універсальних міжнародних організацій (ООН), регіональних союзів (ЄС, СНД), міжнародних фінансових інститутів (ВТО, МВФ). Врахування особливостей подібних процесів вимагатиме адаптації відповідних правових полів, які регламентують обрані сфери міжнародної взаємодії. Наприклад, більш “прицільного” регулювання самоорганізації світових ринків або розумнішого використання міжнародних силових санкцій (інтервенцій).

Як пише К. Майнцер, глобалізація розглядається в синергетичній літературі як найпотужніша із складних динамічних систем. Нині складається “багатовекторна нерівноважність”, яка замінила біполярну динаміку рівноваги часів “холодної війни” між США і СРСР. Місце єдиного домінуючого конфлікту (Схід-Захід) зайняли багато локальних конфліктних осередків, які можуть дати поштовх до глобальної катастрофи. “Рівновага жаху замінюється жахом нерівноваги” [9].

Нарешті, деякі дослідники, наприклад О. Панарін, безпосередньо пов'язують глобальну нестійкість сучасного світу з феноменом однополярної системи при керуючій ролі США. Дослідники пишуть про “сили хаосу”, стратегії “керування криз” й “управлінського хаосу”. На думку О. Панаріна, саме США є своєрідним “замовни-

ком на такий керований хаос” для посилення своєї домінуючої ролі у світі [5].

Як бачимо, *процеси глобалізації* характеризуються як *складні, нестабільні і нелінійні*. Видається, що для оптимального функціонування глобальний світ має бути відкритим, а виникаючі у ньому проблеми — розв'язуватися з урахуванням усіх потенційних впливів, навіть попередньо незначних і випадкових. Звідси російський дослідник Л. І. Бородкін (2005) робить висновок про зростання міжнародної ролі “креативно-діалогової культури”, яка здатна до розуміння “не своїх”, інших культурних традицій, і встановлення відносин співробітництва з опонентами [10].

З одного боку, глобалізація тяжіє до надання світовій цивілізації більшої стійкості, бо вона працює на збільшення потенціалу загальноцивілізаційних складових, якими простіше керувати.

З другого, на думку М. Делягіна, — глобалізація провокує зростання нестійкості світової політики, бо її результат ускладнює світ, робить його більш динамічним, складно організованим, що, відповідно, розвивається до не лише лінійних закономірностей. Резюмуючи подібну ситуацію, Л. Бородкін зазначає: “Чи потрібно говорити, що в такому світі виглядають смішними і наївними спроби аналізувати сучасні міжнародні відносини за матрицями концепцій “балансу сил” або вульгарної геополітики” [10].

На завершення характеристики теорії хаосу залишається додати, що її модель “порушення часової симетрії” є цікавою ще з того погляду, що вона допомагає подивитися під незвичним кутом на механізми, які формують і продукують політичну “реальність”, а саме: побачити в них не “прості” операції з наперед заданими результатами, в межах соціокультурного та правового полів, а своєрідний динамічний процес, у межах якого зміна навіть незначного елементу може призвести до зміни всієї його траєкторії, і, відповідно, змінювати саму вихідну політичну “реальність”, з соціокультурним та правовим полями включно. Ще один плюс — можливість його використання на мікро-, мезо- та макрорівнях як інструмент дослідження. Для прикладу, в США синергетичні дослідження проводяться і на матеріалах електоральних кампаній. З допомогою теорії хаосу вивчають динаміку громадської думки в кампаніях по номінації кандидатів у президенти США. Американські спеціалісти акумулюють дані про тривалі часові ряди, які періодично “перериваються” хаотичними станами. Цінність цієї роботи полягає в тому, що вона з часом дасть можливість створити міцну базу фактури і вихідних узагаль-

нень, які допоможуть в подальшому створити науку для прогнозування хаотичних політичних ситуацій і управління ними [11].

Відносною слабкістю цього концепту, що, правда, можна вважати те, що він аж занадто абсолютизує переривчастість часової протяжності (“порушення часової симетрії”), не помічаючи, що не всі новації у політичному житті та державному управлінні можна пояснити з такої точки зору, і що тяглість, сама по собі, в деяких ситуаціях також може виступати механізмом новації.

Література

1. Данилов Ю. А., Кадомцев Б. Б. Что такое синергетика? [Електронный ресурс] // Нелинейные волны. Самоорганизация. — М., Наука, 1983. — <http://spkurdyumov.narod.ru/KADOMCEV.htm>
2. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование [Електронный ресурс]. — М.: Алгоритм, 2000. — http://www.patriotica.ru/actual/panarin_globprog.zip
3. Чеснавская М. Н. Нелинейные подходы к мировой политике // Философия мировой политики: Актуальные проблемы / Под ред. Г. К. Ашина, А. В. Шестопала. — М., 2000. — С. 285–305.
4. Prigogine I. The Networked Society/ Prigogine I. // Journal of world-systems research. — 2000. — Vol. 6. — № 3. — P. 892–893.
5. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность XXI века [Електронный ресурс] — http://www.patriotica.ru/actual/panar_strategy.html
6. Bernstein S., Lebow R. N., Stein J. G., Weber S. God Gave Physics the Easy Problems: Adapting Social Science to an Unpredictable World / S. Bernstein, R. N. Lebow, J. G. Stein, S. Weber // European Journal of International Relations. — 2000. — Vol. 6. — P. 43–76.
7. Beyerchen A. D. Clausewitz. Nonlinearity, and the Unpredictability of War / A. D. Beyerchen // International Security. — 1992–1993 (Winter). — Vol. 17. — No. 3. — P. 59–90.
8. Grossman S., Mayer-Kress G. Chaos in the international arms race/ S. Grossman, G. Mayer-Kress // Nature. — 1989. — № 337. — P. 701–704.
9. Майнцер К. Сложность бросает нам вызов в XXI веке: Динамика и самоорганизация в век глобализации. — [Електронный ресурс]. — <http://spkurdyumov.narod.ru/Mayntser5.html>
10. Бородкин Л. И. Методология анализа неустойчивых состояний в политико-исторических процессах. — [Електронный ресурс] // Международные процессы. — 2005. — Т. 3. — № 1 (7). — http://cliodynamics.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=74&Itemid=1
11. McBurnett M. Complexity in the Evolution of Public Opinion / M. McBurnett // Chaos theory in the social sciences: foundations and applications; edited by L. D. Kiel and E. Elliott. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996. — P. 165–194.

Розглядаються методологічні принципи синергетики та їх значення для сучасного політичного прогнозування та політичного процесу. Розкривається суть синергетики — те, що вона дає загальні орієнтації і практичні рекомендації для здійснення наукового пошуку, а також для моделювання і прогнозування процесів, які відбуваються в складних соціальних системах.

Рассмотрены методологические принципы синергетики и их значение для современного политического прогнозирования и политического процесса. Сущностью синергетики является то, что она дает общие ориентации и практические рекомендации для осуществления научного поиска, а также для моделирования и прогнозирования процессов, которые происходят в сложных социальных системах.

In this work discusses the methodological principles of synergetics and their relevance to contemporary political forecast and political process. Opens up essence of synergetics is that she gives general orientations and practical recommendations for realization of scientific search, and also for a design and prognostication of processes which take place in the difficult frames of society.

Надійшла 4 жовтня 2011 р.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК МЕТОД ПОЛІТИЧНОГО КЕРУВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 65–69

Нині, коли у світі майже повсюдно встановились демократичні режими, або ще триває боротьба за права людини, досить актуальним є питання про свободу медіапростору, що охоплює дві важливі складові: свободу слова і свободу доступу до інформаційних джерел. Сучасні напрацювання у сфері законодавчого закріплення забезпечення свободи слова в Україні потребують детального аналізу та вивчення.

Стан незаангажованості преси, ступінь незалежності ЗМІ від стороннього впливу та свобода висловлювань у будь-якій державі свідчать про пануючий там режим та рівень демократизації суспільства. Україна не є винятком. Близький до тоталітарного режим за часів правління Л. Кучми характеризувався наявністю темників та цензури в ЗМІ. Помаранчева революція принесла сподівання на поліпшення у соціально-політичній сфері та відчутну свободу слова. Після приходу до влади опонентів “помаранчезації” України вітчизняні та світові аналітики та спостерігачі знову заговорили про згортання демократії у нашій державі, що якнайяскравіше виражається у придушенні свободи вільного збирання та розповсюдження інформації.

Реалії інформаційної політики України у контексті національної безпеки досліджували В. Бебик, В. Карпенко, Н. Шепель, І. Арістова; нею опікуються Мін’юст, Фонд “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва”, Центр міжнародної підтримки медіа (*Center for International Media Assistance (CIMA)*), всесвітня організація “Репортери без кордонів”, Міжнародний інститут преси (*International Press Institute*), міжнародна організація “АРТИКЛЬ-19”; опосередковано проблеми свободи слова розглядають ОБСЄ, Рада Європи та ін.

Свобода слова — право людини вільно висловлювати свої думки — розглядається прихильниками демократії як одна з найважливіших громадянських свобод. Нині поняття “свобода” охоплює вираження поглядів як в усній, так

і в письмовій формі (свобода преси і ЗМІ); меншою мірою стосується політичної і соціальної реклами (пропаганди). Демократи і ліберали ставлять державну цензуру, або будь-яку іншу форму державного примусу, до висловлення поглядів або відмови від них поза законом.

Положення про свободу слова вписані у низці міжнародних та українських документів, серед яких “Загальна декларація прав людини” (ст. 19), “Конвенція про захист прав людини і основних свобод” (ст. 10) і Конституція України, ст. 34 якої стверджує: “Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров’я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя” [1; 2; 3].

Згідно з нормами міжнародного права обмеження на свободу слова мають відповідати трьом умовам: вони повинні узгоджуватись із законом, мати праведну мету і бути необхідними й адекватними для досягнення цієї мети. Закони, які вводять обмеження, мають бути недвозначними і не давати можливості для різних тлумачень. Легітимними цілями вважаються захист репу-

тації, гідності особи, національної безпеки, громадського порядку, авторського права, здоров'я і моралі. Тимчасові або часткові обмеження також можуть упроваджуватися за рішенням суду. Свобода слова тісно пов'язана з питаннями встановлення істини, самоврядування, забезпечення гнучкості політичної системи, самореалізації особи, природних прав людини та їх захисту.

Історично свобода слова витворилася як інструмент для забезпечення інформованості й підтримки високого рівня компетентності державних органів влади. Наприклад, англійський “Біль про права” 1689 р. [4] гарантував членам Парламенту повну свободу обговорення справ королівства і чиновників, без чого його робота була б неефективною. Іншим аспектом “Білля про права” 1689 р. було те, що в ньому Парламент розглядався як вищий представницький орган національного самоуправління, а це означає, що право на інформацію про роботу уряду виходить від народу. З розвитком демократії останнє набуло особливої актуальності.

З точки зору демократії як політичної системи, найважливішою ознакою свободи слова є поширення такої інформації, яка може вплинути на результат виборів чи на роботу уряду. У більшості сучасних ліберальних демократій законодавчі обмеження незначні і запроваджуються тільки на час виборчих кампаній: публікації у ЗМІ повинні чітко давати зрозуміти, чи є їхньою метою вплив на вибори і хто реально несе за це відповідальність. Для того щоб люди були достатньо поінформовані напередодні виборів, їм повинні бути доступні різні точки зору. Це насамперед відноситься до основних для виборців джерел інформації (на сьогодні це телебачення) і забезпечується або доступом до широкого ряду вільних від цензури і незалежних одне від одного джерел, або ж політикою плюралізму в ЗМІ, які займають монопольне становище. Оскільки за період після Помаранчевої революції через неврегульованість законодавства українці багато раз “ставали перед вибором”, то для нашої країни це досить актуально.

На жаль, численні вибори не привели країну до стабільності і порядку, а радше навпаки. І попри загальний безлад в усіх сферах суспільно-політичного життя в Україні найгострішою вважаємо ситуацію саме в українському медіапросторі. Як відомо, кожного разу новообрані можновладці, призначені на керівні посади, починають так звані “реформи” — звільняють одних працівників, на їх місця призначають інших (часто людей зі свого оточення, не вдаючись у подробиці, чи

має ця людина досвід роботи у певній галузі чи на відповідній посаді, тож і маємо бездарний менеджмент майже в усіх сферах державного регулювання та керування); скасовують певні посади; переписують або вносять поправки до законів, прийнятих попередниками. Цього разу черга реформ дійшла і до медіапростору та безпосередньо роботи журналістів: наразі з'явилося одразу декілька серйозних приводів для занепокоєння. Так, 1 січня 2011 р. набув чинності Закон України “Про захист персональних даних”, ухвалений Верховною Радою України 1 червня 2010 р., а 3 лютого 2011 р. Президент України В. Янукович підписав одразу два закони: “Про доступ до публічної інформації” та “Про внесення змін в Закон України “Про інформацію”.

А тепер про кожен конкретно. У більшості представників масмедіа не викликає сумнівів той факт, що Закон України “Про захист персональних даних” зв'яже руки журналістам, адже в ньому під “персональними даними” розуміють будь-яку інформацію, яка дає можливість упізнати особу, аж до імені та прізвища. Журналістам дозволено збирати загальнодоступну інформацію про особу, але не поширювати її без письмової згоди цієї особи. Представники Української Гельсінської спілки з прав людини переконані, що тепер, посилаючись на цей закон, можна буде зупинити поширення будь-якої інформації про будь-яку особу, а також покарати журналіста або редакцію за розголошення персональних даних [5].

Водночас автори закону, серед яких Міністерство юстиції України, кажуть, що, ухвалюючи закон, Україна адаптується до європейського законодавства. Вони нагадують, що Україна взяла зобов'язання ратифікувати та запровадити конвенцію про захист персональних даних, і Закон України “Про захист персональних даних”, а також ратифікація Конвенції Ради Європи про захист персональних даних є одним із елементів поліпшення співпраці з Європейським Союзом у цілому. Та хотілося б звернути увагу, що в європейському законодавстві є чіткий принцип, згідно з яким преса, наприклад, може поширювати будь-яку персональну інформацію про публічну особу, якщо суспільство цього вимагає. В Україні ж тепер персональну інформацію стосовно президента чи іншої особи поширити буде неможливо, тому що потрібна буде згода цієї особи.

Крім того, Закон передбачає створення уповноваженого державного органу із захисту персональних даних, якому надається право вільного доступу до будь-яких приміщень, де зберігають-

ся чи здійснюється обробка персональних даних. Тож, на нашу думку, небезпідставними є побоювання, що такий державний орган може використовуватися як засіб тиску на підприємців.

Та, незважаючи на таку чітко заявлену негативну позицію представників вітчизняних та зарубіжних правозахисних та інформаційних організацій, 13 січня 2011 р. Верховна Рада України підтримала Закон України “Про доступ до публічної інформації” та Закон України “Про внесення змін в Закон України “Про інформацію” 408 голосами, тобто переконав більшістю. В силу вони вступили через три місяці з моменту опублікування, тобто 9 травня 2011 р., але їх вже називали революційними, прийнятими з принципової позиції Президента України. З’ясуємо, чи це дійсно так, проаналізувавши всі позитивні та негативні сторони цих нормативних актів.

До “плюсів” нового закону про інформацію ми відносимо той пункт, що відтепер розкриття журналістом джерел інформації на вимогу правоохоронних органів має здійснюватися виключно на підставі рішення суду. Цей принцип утілено відповідно до практики Європейського суду з прав людини, проте бажано також було б внести відповідне застереження у Кримінально-процесуальний кодекс, оскільки він у деяких випадках допускає вирішення відповідного питання прокурором, а не судом.

Хотілося б звернути особливу увагу на те, що нерозривно асоціюється з аббревіатурою ЗМІ — визначення цензури. Це визначення в ч. 1 ст. 24 нового Закону має такий вигляд: “Цензура — будь-яка вимога, спрямована, зокрема, до журналіста, засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, керівника, розповсюджувача, узгоджувати інформацію до її поширення або накладення заборони чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражування або поширення інформації” [6]. Варто звернути увагу на слово “зокрема” перед переліком суб’єктів, які потенційно можуть зазнавати цензури. Раніше цензура могла стосуватися лише журналістів і ЗМІ, але зрозуміло, що її можуть зазнавати і письменники, автори наукових праць та ін., тепер законодавчі гарантії поширено і на них. Із визначення цензури прибрано згадку про те, що вона має виходити з боку державних органів, їх посадових осіб, тобто тепер цензурою буде також і втручання власника ЗМІ у творчий процес (крім випадку затвердження власником редакційного статуту, правил редакційної політики, змін до них).

До основних “загроз” для журналістів ми б віднесли ст. 30 згаданого вище закону, де

йдеться про звільнення від відповідальності. Зі старого закону залишено норму про те, що ніхто не може бути притягнутим до відповідальності за висловлювання оцінювальних думок. Водночас внесено зміни, що передбачають відповідальність за висловлювання оцінювальних думок, а саме: якщо особа вважає, що такі думки чи точка зору принижують її гідність чи ділову репутацію, а також обмежують інші особисті немайнові права, вона може скористатись наданим законодавством правом на відповідь, а також на власне тлумачення справи в тому ж самому засобі масової інформації з метою обґрунтування безпідставності поширених думок, надавши їм іншої оцінки. Крім того, якщо суб’єктивна думка висловлена в грубій, принизливій або безособовій формі, яка принижує гідність, честь чи ділову репутацію, особа, яка в такий спосіб оприлюднила свої думки чи оцінки, може бути зобов’язана компенсувати заподіяну матеріальну шкоду. Ця норма, безсумнівно, викличе розпач серед журналістів та задоволення серед високопосадовців, які, до речі, становлять 60 % усіх, хто подає в суд на ЗМІ і які завжди виявляються не готовими до того, що чийсь міркування можуть шокувати і примушувати ніяковіти, хоча ці особи, обираючи публічну професію в демократичному суспільстві, залишили себе відкритими для суворої критики та пильного нагляду. Отже, тепер суди повинні мати всі законні підстави розглядати справи проти представників ЗМІ, а правозахисникам знову згадувати практику оскаржень, дуже поширену у 1998–2005 рр.

Загалом, після прийняття законів України “Про доступ до публічної інформації” та “Про внесення змін в Закон України “Про інформацію” багато політиків (здебільшого провладних) в Україні заговорили про те, що він зможе збільшити транспарентність керування та стане важливим інструментом у боротьбі з корупцією. Проте, ситуація зі свободою слова в Україні лишається дуже неоднозначною: свобода слова нібито існує, за неї ратують усі політики, незалежно від партійної належності, приймаються нові закони в цій галузі, але насправді, на наше глибоке переконання, **цілковитої свободи ЗМІ немає**, вони дуже залежні від позиції власників, їхніх інтересів та замовлень. Українці отримують інформацію дозовано, не в повному обсязі, важливі факти замовчуються, журналісти переслідуються, а опозиція взагалі не має доступу до провідних українських ЗМІ, але всі звикли до такого стану речей і не протестують відкрито. За часи незалежності поліпшення спостерігалось лише

після Помаранчевої революції: зникли так звані “темники”, дуже популярні за часів правління Л. Кучми, на екранах телевізорів та на шпальтах газет з однаковою періодичністю з’являлися представники і влади, і опозиції.

З приходом до влади і за роки президентства В. Януковича, якому в заслугу ставлять підписання “революційних” законів, ситуація зі свободою слова в Україні лише погіршилася. Дедалі більше журналістів заявляють про повернення “темників” і цензури, яка відчувається на всіх телеканалах у послідовності подачі матеріалу, яким чином подавати ту чи іншу постать, який синхрон (мається на увазі, пряму мову цієї постаті. — *Авт.*) і т. ін. Репортажі новин стали усюди майже однаковими. А надто багатьох обурило ухвала Київського апеляційного адміністративного суду про анулювання частини ліцензій “опозиційних” “5 каналу” і ТВі. Це викликало бурхливу негативну реакцію не лише в Україні, а й у світі. Так, 1 вересня 2010 р. “Репортери без кордонів” оприлюднили доповідь про ситуацію зі свободою преси в Україні. У документі наголошується, що державний контроль над ЗМІ посилюється, почастишали також випадки переслідування журналістів. “На сьогодні ми спостерігаємо, що у цій східноєвропейській країні до таких цінностей демократії, як свобода преси і свобода думок, ставляться з недостатньою повагою”, — йдеться у заяві керівника німецького відділення “Репортерів без кордонів” Крістіана Рікертса. Доповідь базується на спостереженнях правозахисників за ситуацією в Україні протягом перших шести місяців 2010 р. Автори доповіді відзначають, що українська влада за допомогою нових законів, адміністративних розпоряджень і заходів цензури обмежила доступ до офіційної інформації. Крім того, почастишали випадки залякування представників ЗМІ, які критично налаштовані відносно влади. У 13-сторінковій доповіді наводяться також випадки арештів представників ЗМІ, а також застосування насильства до журналістів з боку співробітників міліції [7].

Майже одночасно зі звітом організації “Репортери без кордонів” про свою стурбованість ситуацією в Україні заявили і представники Міжнародного інституту преси (*International Press Institute*). За словами головного редактора “Всесвітнього огляду свободи преси” Ентоні Міллса: “Експерти Міжнародного інституту преси вимагатимуть від європейських політиків реагувати на прояви тиску на ЗМІ в Україні. Ми завжди будемо виступати за дотримання принципу незалежності преси та органів влади. Так само, як і

Євросоюз під час переговорів зі своїми країнами-партнерами, говорячи про політичні і економічні теми, не оминає закликів дотримуватися базових людських прав, а в це поняття входить і свобода преси. Тому що не може бути політичного чи торговельного розвитку без головних людських прав. Ці теми йдуть пліч-о-пліч” [8].

А 20 жовтня 2010 р. європейський комісар з питань розширення та європейської політики суспільства Штефан Фюле заявив у Страсбурзі, виступаючи в ході пленарного засідання Європарламенту: “В Єврокомісії стурбовані станом демократичних цінностей. Зокрема, наша стурбованість пов’язана зі свободою засобів масової інформації, свободою зібрань та асоціації. Повага до цих фундаментальних цінностей життєво важлива” [9]. Очевидно, нові закони приймалися, аби “відповісти” на критичні зауваження щодо ситуації зі свободою слова, адже вони особливо нічим не зможуть сприяти висвітленню повної та правдивої інформації, а, радше, так — для галочки “виконано”.

Отже, вважаємо, що стан зі свободою слова в державі прямо пов’язаний із внутрішнім режимом та планами на міжнародній арені. За часів диктаторських режимів преса повністю підконтрольна владі. Ми глибоко переконані і привертаємо загальногромадську увагу до того, що **повне або часткове незабезпечення державою такого невід’ємного права людини і громадянина, як вільний доступ до інформації, неодмінно веде суспільство до встановлення диктатури влади.** Наразі українців дедалі примусовіше позбавляють цього права. Аналогічне засилля в медіапросторі спостерігається лише в Росії та інших державах пострадянського простору, де при владі політики радянської школи. Зважаючи на ситуацію з недотриманням конституційних прав і свобод у цих державах, хотілося б сподіватися, що в Україні знайдуться політики, які б не допустили калькування ще й російської манери управління.

Література

1. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. — <http://www.un.org/en/documents/udhr/>
2. Конвенція про захист прав людини і основних свобод [Електронний ресурс]. — <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1084656870>
3. Конституція України. — К., 1996.
4. Мироненко О. М. Права і свободи людини у західній політично-правовій ідеології XVII–XVIII ст. — К., 1995.

5. Закон України "Про захист персональних даних" — черговий крок в обмеженні конституційних прав громадян // [Електронний ресурс]. — [http:// lex. org. ua/ua/news-2010/883](http://lex.org.ua/ua/news-2010/883)

6. Закон України "Про інформацію" [Електронний ресурс] // — Режим доступу: [http:// ijr. com. ua/zakon/207-nove-v-zakonodavstv-pro-nformacyu. html](http://ijr.com.ua/zakon/207-nove-v-zakonodavstv-pro-nformacyu.html)

7. *Authorities urged to defend media freedom with more energy* [Електронний ресурс] (сайт організації "Репорте-

ри без кордонів"). — [http:// en. rsf. org/ukraine-authorities-urged-to-defend-media-21-07-2010,37988. html](http://en.rsf.org/ukraine-authorities-urged-to-defend-media-21-07-2010,37988.html)

8. Ситуація зі свободою слова в Україні викликає занепокоєння у Міжнародного інституту преси // *The Epoch Times Україна* [Електронний ресурс]. — [www. epochtimes. com. ua](http://www.epochtimes.com.ua)

9. Єврокомісія турбує свобода ЗМІ в Україні // *Українська правда*. — [Електронний ресурс]. — [www. pravda. com. ua](http://www.pravda.com.ua)

Свобода слова будь-якої держави належить до найбільших демократичних цінностей. Незалежна позиція журналістів під час збирання та розповсюдження інформації сприяє неупередженості та об'єктивному висвітленню подій. Погіршення ситуації у галузі інформаційної свободи в Україні за президентства В. Януковича відмічають і вітчизняні, і міжнародні експерти. Повсюдно йдеться про повернення цензури та використання владою ЗМІ як елементу впливу на політичну ситуацію в Україні.

Свобода слова в каждом государстве является наибольшей демократической ценностью. Независимая позиция журналистов при сборе и распространении информации способствует непредвзятости и объективному освещению событий. Ухудшение ситуации в сфере информационной свободы в Украине в период президентства В. Януковича отмечают и отечественные, и международные эксперты. Повсюду говорят о возвращении цензуры и использовании властями СМИ как элемента влияния на политическую ситуацию в Украине.

Freedom of speech is the greatest democratic value in every society. Independent journalists' position while collecting and sharing the information leads to impartial and objective covering of events. Falling off in the field of press freedom in Ukraine is being constantly underlined by national and international observers. They note widely the censorship coming back as well as usage of mass media as an element to influence political situation in Ukraine.

Надійшла 3 жовтня 2011 р.

ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНОГО ПІДХОДУ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕОРІЙ УПРАВЛІННЯ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 70–74

Розглянуто особливості інноваційного підходу в державному управлінні крізь призму основних нових теорій управління.

Інноваційний підхід в організації і здійсненні державного управління істотно забезпечує його адресність, ефективність, зумовлює розв'язання багатьох економічних, суспільно-політичних та інших проблем у тісному поєднанні теорії і практики суспільного життя. Разом з тим саме інноваційна складова була і донині залишається одним із слабких ланцюжків у цілісній системі державного управління, особливо в країнах, що трансформуються, формують власну державність. Бракує інноваційного підходу і в практиці підготовки та підвищенні кваліфікації державних службовців, у тому числі і в новітній Україні.

Питання інновацій, інноваційного підходу в державному управлінні певним чином порушуються у спеціальних працях зарубіжних та вітчизняних вчених: М. Вебера [2], П. Друкера [4; 5], Ф. Фідлера [15], В. Бакуменка [1], В. Гриньова [3], М. Логунової [9], Г. Опанасюк [10], О. Пухкала [12], М. Туленкова [14] та ін. Однак комплексних наукових розробок у цьому плані практично немає. Найбільш наближеними до цієї тематики є праці В. Гриньова, В. Малиновського, О. Пухкала, а серед комплексних праць можна назвати видання М. В. Туленкова [14], О. Пухкала.

Інноваційний підхід у державному управлінні є складовою менеджменту загалом, а тому його слід розглядати окремо, цілісно і комплексно.

Розглянемо та схарактеризуємо інноваційну складову в державному управлінні шляхом аналізу найбільш відомих і популярних у світі шкіл менеджменту (управління).

У кінці ХХ ст. людство увійшло в період глобальних соціально-економічних, інформаційних, політичних та інших змін, які, з одного боку, принципово змінили усі засади функціонуван-

ня держав, а з другого, що цілком логічно, змінили всю систему управління державами, державними справами. Як зазначав засновник і перший президент Римського клубу Ауреліо Печчеї, людині нині при розв'язанні будь-яких проблем доведеться рахуватися із “зовнішніми межами” планети, “внутрішніми межами” самої людини, отриманою нею культурною спадщиною, яку вона зобов'язана передавати тим, хто прийде після неї, зі світовим співтовариством, яке вона повинна побудувати, екосередовищем, яке вона повинна захистити за будь-яку ціну, і, врешті, складною і комплексною виробничою системою, до реорганізації якої настав час приступати [11].

Глобальні зміни в економіці, інформатизації, науці і т. ін. створили проблеми й ситуації, які по-різному, суперечливо, обумовили існування людства загалом.

Проблеми глобалізаційного характеру і змісту передусім принципово змінили відносини між особистістю і суспільством, між суспільством і державою.

Поглиблення протиріччя між особистістю і суспільством має двоякі негативні наслідки, але насамперед призводить до розбалансованості світу, численних конфліктів і катастроф, до деградації самої особистості. Йдеться про духовний злам людини, зміну цінностей та орієнтирів, дистанціювання особистості від суспільства, держави. Зростає психологічна неврівноваженість людини, її агресивність, несприйняття інших, масового характеру набувають особисті трагедії.

Принципово нового характеру в умовах глобалізації набули відносини держави і суспільства. Так, сучасні держави не можуть успішно функціонувати без делегування достатньо висо-

ких повноважень і функцій суспільству (громадянському суспільству), громадам, окремим територіям, спілкам та асоціаціям, органам місцевого самоврядування. Це зумовило істотні зміни в самому державному управлінні, його характері, який набув моделі управління “знизу доверху”. Однак, принциповим гальмом на шляху до формування нових моделей державного управління постали дві перепони: а) відставання соціального прогресу від прогресу науково-технічного; б) великий брак культури сучасного управління, в тому числі і державою. Можна при цьому погодитися з думкою російських вчених — фахівців у галузі управління в тій частині, що “сьогодні головною умовою виживання світу є прискорення темпів соціального прогресу, включення колективного розуму, інноваційних ресурсів регулювання соціального простору, досягнення соціальної рівноваги у світі. Одним словом, необхідне більш повне використання основного ресурсу виживання людства — управлінського” [6, 42]. Така точка зору в останнє десятиліття є надто поширеною. Варто нагадати прогноз К. Маркса, що настане час, коли керувати, управляти суспільством, суспільними, соціальними процесами буде набагато важче, ніж що-небудь виробляти. Нинішня ситуація у світі наочно доводить і підтверджує цей прогноз. Учені наполягають на тому, що управління певним чином має бути виведеним за межі ідеологій, політики, політичної доцільності і кон’юнктури, і має переважно ґрунтуватися на наукових, культурних, правових і моральних нормах і засадах.

Сучасна наука управління, у контексті викладеного, серйозно переймається пошуком оптимальних моделей і зразків суспільного, соціального розвитку певних соціумів, виокремлюючи “американську”, “японську”, “шведську”, “китайську” та інші моделі, та не маючи однозначних відповідей на питання, — яка модель розвитку і управління має пріоритети, претендує бодай на умовну “універсальність”. Швидше за все, отримати загальний рецепт щодо такої “універсальної моделі” управління абсолютно не вдасться. Інша справа, брати до уваги таку, більш принципову обставину, про яку пишуть сьогодні російські вчені, наголошуючи, що нині “людство починає рух від “світу речей” до світу “духовних цінностей”, із світу, де домінують потреби “взяти”, у світ, де будуть домінувати потреби “віддати” для блага людей” [8, 153].

Усвідомлення об’єктивного пріоритету духовних цінностей над матеріальними, як реальної вимоги часу, змусило по-іншому поглянути на

суть ліберального розвитку багатьох держав світу, насамперед європейських, у кінці XX — на початку XXI ст., оскільки нині людство зрозуміло, що споживацький підхід до подальшого освоєння світу є нераціональним. Звідси в число найважливіших у соціальному управлінні потрапляє закон пріоритетності соціальних цінностей. Такими цілями виступають не якісь суто матеріальні, предметні, кількісні показники і характеристики, а підвищення рівня життя, поліпшення соціального самопочуття людини, вдосконалення умов і способу життя. І в самому соціальному управлінні, а відтак, у державному управлінні пріоритетності набуває мета, але не засоби її досягнення. Звідси цілком логічною є потреба максимального наближення державного управління до потреб і інтересів громадян, а відтак, логічною є децентралізація управління, перенесення зусиль такого управління на місця, в регіони і т. ін.

Ряд дослідників проблем державного управління, зокрема О. Г. Пухкал [12], звертають увагу на те, що в рамках нового державного менеджменту реалізуються три основні моделі державного управління: “вестмінстерська”, “американська” та “гібридна”. Можна при цьому погодитися, що для країн з так званим перехідним суспільством, у тому числі і для України, нині найбільш принагідною є саме перехідна модель, яка головним чином орієнтована на: а) кінцевий результат; б) скорочення управлінських витрат; в) децентралізацію; г) надання якісних соціальних послуг; ґ) конкурентність; д) політичну відповідальність; е) відкритість і прозорість [12, 20].

Існує, як відомо, багато сучасних теорій менеджменту, які, зокрема, достатньо детально описані українським дослідником М. В. Туленковим [14]. Переважна більшість із них стосуються менеджменту у сферах соціально-економічної, виробничої діяльності, тобто відносин у створенні переважно матеріальних благ і продуктів. І все ж з них можна виокремити ряд теорій, які хоч і опосередковано, однак мають відношення до сфери державного управління і навіть елементів інноваційного підходу в такому управлінні. Йдеться передусім про теорії, розроблені зарубіжними вченими Максом Вебером (теорія ідеальної бюрократії), Пітером Друкером (концепція цільового управління), Куртом Левінім (теорія ефективності стилів керівництва), Ренсісом Лайкертом (концепція ефективності стилів управління), Фредом Фідлером (концепція ситуаційного керівництва), Альфредом Чандлером (концепція адміністративної координації структурних змін) тощо.

Коротко схарактеризуємо ці концепції у контексті інноваційних підходів до управління, в тому числі до державного управління.

Видатний німецький вчений Макс Вебер (1864–1920), обґрунтовуючи теорію ідеальної бюрократії [2], виводив три основних типи здійснення влади: харизматичний, традиційний і раціонально-легальний. Швидше за все, в державному управлінні, і саме в контексті інноваційних підходів, до його побудови і здійснення найбільш принагідними є харизматичний (особисті якості керівника) і раціонально-легальний (скерований на оптимальний кінцевий результат) типи здійснення влади в процесі державного управління. Остання (раціонально-легальна) система нині, фактично, найпоширеніша в системі управління, оскільки “влада в ній здійснюється за допомогою системи встановлених правил і процедур, що виконуються співробітниками у відповідний час” [14, 73]. При цьому зазначимо, що в системі державного управління влада кожного відповідального працівника (державного управлінця) визначається межами його посади (функціональними обов’язками), тому, до речі, і його інноваційний потенціал може і має виявитися, на наше переконання, посадовими межами.

Австрієць за походженням Пітер Друкер (1909 р.), формулюючи свою концепцію цільового управління для сфери економічної, виробничої діяльності, вказував на два найголовніших параметри, фактори управління — економічний і часовий [4; 5].

Щодо державного управління, то феномен часу принципово важливий у тому плані, що реалізація державного рішення, вирішення будь-якого завдання у сфері державного управління, знову ж таки, детермінована в часі. Для інноваційного управління це має виняткове значення, оскільки фактор часу забезпечує і певну новизну, актуальність управлінського рішення, діяльності, і їх кінцевий результат, а відтак, і ефективність. Так чи інакше, але у сфері державного управління фактор цільового управління, розроблений Пітером Друкером для управління у сфері матеріальних відносин, має принциповий характер.

Відомий німецький психолог і соціолог Курт Левін (1870–1947) належать, як відомо, до так званої школи людських відносин (гештальтпсихології). Він займався розробкою проблеми ефективності стилів керівництва і сформулював власну теорію такого керівництва, в основі якої лежить так званий поведінковий підхід [7]. Го-

ловним чином К. Левін виокремлював у керівництві три відомих стилі — авторитарний, ліберальний і демократичний, які, як відомо, є виразно помітними і в системі державного управління, тобто, мають до нього пряме й безпосереднє відношення. В ідеальному плані такі стилі керівництва не проявляються, а тому і в системі державного управління вони найчастіше є своєрідно “змішаними”.

Важливо брати до уваги і те, що в теоретичній спадщині К. Левіна маємо багато напрацювань, що стосуються так званої “теорії поля”, — йдеться про взаємини, взаємовплив і навіть про єдність особистості і її оточення. В державному управлінні також маємо суб’єкт управління (державний службовець) і об’єкт управління. Інноваційний характер таких взаємозв’язків, такого взаємовпливу, безумовно, має істотне значення в системі державного управління. К. Левін увів до наукового розгляду проблему культурологічної моделі інновацій, що пов’язана з питаннями розвитку організації. Вочевидь, що в контексті цієї наукової праці маємо брати до уваги ту суттєву сентенцію, що ступінь реалізації будь-якого державного рішення істотно залежить від рівня розвитку об’єкта управлінського впливу — людини, структури, об’єкта державної політики і т. ін. Без знання цього явища і його врахування в процесі управлінського впливу і діяльності забезпечити інноваційність управління загалом практично неможливо.

Відомий американський дослідник проблем управління й організаційної поведінки Ренсіс Лайкерт (1903–1981), який сформулював власну концепцію ефективності стилів управління, як і багато його попередників при дослідженні проблем управління, спирався на теорії людських стосунків (школа людських стосунків). Він доводив, що управлінець, задля досягнення ефективності у вирішенні будь-якої проблеми, має пристосовуватися до ситуації і особливостей тих, ким він керує. З його чотирьох типів систем управління організаціями (авторитарного, експлуататорського типу; доброзичливого, авторитарного типу; консультативного типу управління; партисипативного стилю управління) задля забезпечення інноваційного управління у сфері державного управління, на наш погляд, найбільше підходять два останні типи, і особливо, — останній. Йдеться про те, що управління носить своєрідний колективний характер, тобто об’єкти управління максимально залучаються до практичного розв’язання наявних завдань і проблем. Отже, і від держав-

них управлінців, органів державного управління вимагається максимально заохочувати громадян, групи, колективи, громадські організації і об'єднання до розв'язання тих завдань, які стоять перед людиною, громадою. В даному випадку маємо ситуацію, що обумовлює реальну потребу об'єднання зусиль держави і громадянського суспільства в усіх сферах економічної, суспільно-політичної діяльності, що достатньо глибоко досліджено, зокрема, українським управлінцем О. Пухкалом [12].

У плані інноваційних підходів в системі державного управління, безумовно, певний інтерес викликає концепція ситуаційного керівництва, розроблена і запропонована відомим американським психологом австрійського походження Фредом Фідлером [15]. Фідлер поділяв керівників (а державні службовці певною мірою ними на різних рівнях і є) на тих, що орієнтовані на стосунки, і тих, що орієнтовані на завдання, тобто їх успішне виконання. До перших він відносив тих, хто отримує певне задоволення від спілкування, стосунків з людьми, якими вони керують. Вочевидь, якщо вести мову про оптимально демократичне, гуманізоване державне управління, пов'язане з відповідним стимулюванням, спонуканням до діяльності об'єктів управління, то акцент маємо робити саме на такій моделі управління і стосунках. Забезпечити таку модель управління без спеціальної, насамперед психолого-педагогічної, підготовки державних службовців практично неможливо.

Доволі складною, однак не позбавленою сенсу в контексті державного управління є концепція адміністративної координації структурних змін відомого американського теоретика в галузі менеджменту Альфреда Чандлера. Зауважимо, що згаданий вчений головним чином займався питаннями виникнення та організації менеджменту на великих підприємствах та установах. Однак щодо нашої наукової проблематики безумовний інтерес викликає, зокрема, ідея стосовно того, що структура будь-якої організації зумовлена визначеною в ній стратегією. Адекватно державному управлінню це має такий вигляд: стратегія органу управління обумовлює тактику поведінки (діяльності) як його самого, так і окремих працівників — державних управлінців. У свою чергу такий підхід в держуправлінні чіткіше вибудовує структуру, взаємини між окремими елементами в системі державного управління загалом.

Отже, інноваційність є невід'ємною складовою менеджменту (управління) взагалі і держав-

ного управління зокрема і вона має досліджуватися як найважливіший фактор підвищення результативності, дієвості реалізації державної політики в цілому.

Подальшими дослідженнями мають бути ті, що пов'язані із: а) глобалізаційними, інтеграційними процесами, які відбуваються у світі; б) зростанням ролі інновацій в усіх сферах суспільного життя. Суттєве значення інноваційного напряму полягає в системі підготовки, перепідготовки та підвищенні кадрів державних службовців, а відтак, у посиленні розвитку наукових досліджень.

Література

1. Бакуменко В. Д. Теоретичні та організаційні засади державного управління: Навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній. — К.: Міленіум, 2003. — 256 с.
2. Вебер М. Избранные произведения — М.: Просвещение, 1990. — 382 с.
3. Гринев В. Ф. Инновационный менеджмент: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2001. — 152 с.
4. Друкер П. Ф. Управление, нацеленное на результаты: Пер. с англ. — М.: Технологич. шк. бизнеса, 1994. — 358 с.
5. Друкер П. Ф. Практика менеджмента: Учеб. пособие: Пер. с англ. — М.: Вильямс, 2000. — 311 с.
6. Иванов В. Н., Иванов А. В., Доронин А. О. Управленческая парадигма XX века: Учеб. пособие для вузов. Т. 1. — М.: МГИУ, 2002. — 180 с.
7. Классики менеджмента: Энциклопедия: Пер. с англ. / Под ред. М. Уорнера. — СПб: Питер, 2001. — 420 с.
8. Кузнецов О. Л., Кузнецов И. Г., Большаков Б. Е. Устойчивое развитие: синтез естественных и гуманитарных наук / О. Л. Кузнецов. — Дубна, 2010. — 352 с.
9. Логунова М. М. Соціально-психологічні аспекти управлінської діяльності. — К.: Центр сприяння. Ін-т розвитку держ. служби, 2006. — 196 с.
10. Опанасюк Г. Тенденції підготовки державних службовців в країнах Центральної та Східної Європи: Монографія — К.: УАДУ, 2001. — 284 с.
11. Печчи А. Человеческие качества: Пер. с англ. — М.: Основы, 1989. — 324 с.
12. Пухкал О. Г. Модернізація державного управління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні: Монографія. — К.: Видавн.-поліграф. центр "Київ. ун-т", 2010. — 287 с.
13. Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. ред. В. Н. Иванов. — Москва — Белгород: Луч — Центр социальных технологий, 1995. — 309 с.
14. Туленков М. В. Сучасні теорії менеджменту: Навч. посіб. — К.: Каравела, 2007. — 304 с.
15. Fiedler F. E. A Theory of Leadership Effectiveness, McGraw Hill, 1977.

Розглянуто основні інноваційні аспекти управлінської діяльності в державному управлінні.

Рассмотрены основные инновационные аспекты управленческой деятельности в государственном управлении.

This article deals the peculiarities of innovation approaches to the problems of Government administration through the new basic statements of the theory of management.

Надійшла 23 вересня 2011 р.

ПРАВА ЛЮДИНИ: СУТЬ, ЗМІСТ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 75–79

Поняття та сутнісний зміст “прав людини” є достатньо складним і маловивченим феноменом. Хоча воно виникло давно, однак до сьогодні не є однозначним, що в реальній соціальній, правовій, суспільно-політичній практиці ускладнює його реалізацію.

Права людини, їх розуміння, визначення, створення механізмів і засад для практичної реалізації на сьогодні є важливішими складовими, без яких забезпечити поступальний суспільний розвиток, особливо країн, що трансформуються, перебудовуються, формуються як суспільства демократичні, неможливо.

Основу розгляду феномену “права людини” як цілісної, складної і багатоаспектної субстанції, становить філософія права, реальні ідеї свободи та справедливості, ідеї про людську гідність як найвищі соціальні цінності держав і суспільства. Ці ідеї у XVII–XVIII ст. були висловлені такими видатними просвітителями, філософами: Д. Локком, Ш.-Л. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Вони доводили, що людина має об’єктивні природні, невід’ємні права (право на життя, право на свободу та ін.), які належать їй власне від народження і які не можуть бути відчужені ні державою, ні суспільством за будь-яких обставин. Ці філософсько-правові положення були юридично закріплені в нормативно-правових актах того часу, зокрема британській Великій Хартії Вільностей 1215 р., Петиції про право 1628 р., Хабеас Корпус Акт 1679 р. (Велика Британія) [180] та інших юридичних нормативних документах, які і нині відіграють важливу роль у розвитку сучасної юриспруденції і філософії права, в реальній соціальній практиці.

Найповніше до пояснення поняття “права людини” свого часу підійшов голландський мислитель XVII ст. Гуго Гроцій, який пояснював такі права, обґрунтовуючи договірне походження держави. За його переконанням, джерелом природного права є сама розумна природа людини як со-

ціальної істоти, якій властиво прагнення до спілкування, діяльності спільно з іншими. При цьому він підкреслював, що має на увазі “не будь-яке товариство, а саме прагнення до спокійного спілкування з собі подібними” [6, 34]. Тобто, державу, суспільство Г. Гроцій розглядав як цілісні, комплексні системи, що функціонують на певних закономірностях.

Зазначимо, що в сучасній соціальній літературі бракує більш-менш усталеного пояснення прав людини як складного суспільного, соціального феномену.

Права людини, за усієї, здавалося б, зрозумілості цього явища, — складний і неоднозначний феномен, що потребує досить ретельного дослідження. Йдеться передусім про: а) загальну етимологію явища; б) його сутнісні особливості і зміст; в) про теоретико-методологічне його пояснення.

Зазначимо, що інтерес до поняття “права людини” ми виявляємо ще в давньогрецькій і давньоримській правових системах і в громадській думці. Хоча вважається, що саме по собі поняття “права людини” в Європі до XII ст. не знали. Повноцінна теорія прав виникла лише наприкінці XIV ст. і була обґрунтована в працях Жерсона та його однодумців.

Саме тоді на законодавчому рівні були закріплені основні права і свободи людини, які використовуються й сьогодні. Так, у Франції 26 серпня 1789 р. була проголошена “Декларація прав і свобод людини і громадянина”, в Америці 26 вересня того ж року — “Біль про права” (поправка до Конституції США). Фактично, аж до соціальних потрясінь XX ст. — Першої світової війни, Жов-

тневої революції 1917 р., Другої світової війни — навіть у державах з давніми республіканськими та демократичними і доволі усталеними традиціями не визнавалася не тільки рівність всіх людей, а й можливість захисту людини, за якою визнаються індивідуальність і повна повага до його прав і свобод незалежно від поглядів, рівня культури, освіти, місця в суспільстві, добробуту, раси, національності та кольору шкіри. Достатньо пригадати ставлення до євреїв та інших національностей у нацистській Німеччині, ситуацію з національними меншинами в інших країнах.

Небезпідставно вважається, що найбільш чітке розуміння поняття “права людини”, а відтак, і розуміння правового статусу людини і громадянина було сформульоване в Американській Декларації 1776 р. У ній сказано, що: “... всі люди створені рівними, і всі вони обдаровані своїм творцем рівними невідчужуваними правами, до яких належить життя, свобода та прагнення до щастя” [1, 228]. Проте визнання суспільством правового статусу людини і громадянина припускало не тільки певний суспільний договір, який закликав людей поважати особу, а й створення правової системи, яка захищає людину від свавілля влади. Історія людства показала, що права та свободи людини не можуть бути обмежені національними кордонами, оскільки всі найбільші світові події, незалежно від територіальних, ідеологічних або інших бар’єрів, накладають на неї свій відбиток. А відтак цілком закономірно, що світова спільнота прийшла до розуміння й усвідомлення правового статусу людини та громадянина як найважливішої фундаментальної проблеми, предмета філософії та інших соціально-гуманітарних наук, хоча це розуміння не є однозначним.

Ставлення до ідей прав і свобод людини багато в чому стало більш можливим і практично реалізованим завдяки заснованій у 1945 р. Організації Об’єднаних Націй та її діяльності у XX ст. Її основним завданням є підтримка миру, безпеки, визнання правового статусу людини і громадянина та поширення ідей про ці права. Знаменно, що 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла “Загальну декларацію прав людини” [8]. Вперше у міжнародній практиці “Декларація” відобразила ідею про нерозривний зв’язок та взаємообумовленість усього комплексу основних прав та свобод людини. Це положення знайшло подальший розвиток у резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р.: “Всі права людини і основні свободи неподільні і взаємозалежні; розвиток та захист однієї категорії прав

не можуть служити приводом або виправданням для звільнення держав від розвитку та захисту інших прав” [8].

І все ж у сучасній спеціальній літературі немає більш-менш усталеного розуміння поняття “права людини”. Так, М. Ф. Головатий і М. Б. Панасюк “права людини” розглядають “у широкому значенні як права індивіда, що є членом суспільства, тобто як права особистості. З точки зору їх статусу, такі права є передусім певними ідеями політичного, морального, правового характеру і через різні форми суспільної свідомості відображають вимоги, претензії різних класів і соціальних груп суспільства, продиктовані умовами життя, рівнем соціального розвитку. У цьому сенсі права людини репрезентують громадську думку і спрямовані на досягнення суспільних ідеалів”. Права людини, вважають автори, — це база, основоположний принцип і критерій в освоєнні соціального простору, його інформатизації і технологізації [5, 322].

Зазначені автори головним чином виділяють права людини економічні і соціальні. Права людини економічні — це відповідні правові норми, які визначають місце людини в економічному житті, забезпечують їй можливість мати, користуватися і розпоряджатися економічними благами й цінностями.

Щодо соціальних прав, то це правові норми, які визначають місце людини в соціальній сфері суспільства, забезпечують їй можливість мати, користуватися і розпоряджатися соціальними благами [5, 322].

Значно ширше, об’ємніше феномен “права людини” пояснюють автори Етнократологічного словника [7], який було видано в Києві (МАУП) у 2007 р. “Права людини (*human rights*), — пишуть автори словника, — це: а) права, які має людина як жива істота; б) у ширшому значенні — права індивіда як члена суспільства; в) права, які охороняє держава, узаконені конституцією чи іншими актами свободи людини, що зумовлюють її можливість діяти і чинити певним чином; г) система економічних, соціальних, політичних і юридичних прав і гарантій, спрямованих на розвиток людини; д) невід’ємні та обов’язкові для дотримання всіма громадянами політичні, економічні, соціальні, культурні та інші можливості життєдіяльності, надані людині від природи, без яких вона не може повноцінно існувати як людська істота; е) права індивіда як члена суспільства, права особистості” [7, 448].

У такому широкому визначенні поняття “права людини” доволі чітко постає те, що такі пра-

ва є насамперед певними ідеями політичного, морального, правового характеру, які через різні форми суспільної свідомості відображають вимоги, претензії різних класів і соціальних груп суспільства, продиктовані умовами життя, рівнем соціального розвитку.

Автори Короткого оксфордського політичного словника (2005) зазначали, що права людини “визначають мінімальні умови людської гідності і терпного життя”, поділяючи їх на кілька поколінь: перше — громадсько-політичні права, які обмежують те, що інші (зокрема й держава) можуть заподіяти людині (право на життя, свободу і свободу від тортур); друге — соціально-економічні права, які вимагають активної підтримки (наприклад, надання урядові певних повноважень); третє покоління — право на мир, розвиток і гуманітарну допомогу.

Зазначимо і те, що в системі суспільних наук з останньої чверті ХХ ст. розпочала формуватися навіть окрема галузь наукових знань, що стала іменуватися як наука про права людини. Ідея появи такої науки виникла фактично у країнах розвиненої демократії ще у 70–80-ті роки ХХ ст., а на так званому пострадянському просторі, у СРСР, в Україні — на початку 90-х років ХХ ст. Свого часу історію цього питання (і процесу) детально описав В. А. Карташкін [9]. А потім, у 1982 р. положення, згідно з яким наука не обмежена рамками національного або світового правопорядку і не є юридичною наукою, обґрунтовував відомий французький учений К. Вазак [10, 123]. При цьому, як писав російський суспільствознавець Н. В. Бряник, проблеми прав людини “є предметом усіх галузей суспільствознавства та ряду природничих наук. Юридична наука в галузі вивчення прав людини має свій предмет” [3, 36]. Політологічною проблемою тут є побудова фактично універсальних механізмів щодо гарантій прав людини, їх забезпечення, яка включає при цьому і міжнародний та внутрішньодержавний механізми.

Суттєве значення проблема реалізації прав людини має у різних країнах світу. До того ж жодна з суспільних наук, які існують нині, не в змозі власними силами пізнати весь цей суперечливий процес. Тобто, це процес міждисциплінарний, комплексний.

Суттєвий характер не тільки політичної стабільності на національному рівні, а й системи прав людини в умовах перехідного періоду підкреслюють правознавчі праці таких, зокрема, вітчизняних дослідників, як В. А. Трофименко, Т. І. Фулей та ін. Доробком першого стало дослідження розуму та волі як антропологічних основ

права, другий заклав основи дослідження проблем упровадження в Україні сучасних загальнолюдських принципів права. Названі та інші науковці виводять політологічне дослідження проблем захисту прав людини до системи координат практичного нормативно-правового регулювання зазначеної сфери. Разом з тим, істотні аспекти логічного взаємозв'язку політичної стабільності та правозахисту у сфері прав особи та громадянина залишилися поза увагою, що є важливою проблемою.

Звернемо увагу й на те, що в галузі правознавчих наук проблеми сучасного змісту прав людини, специфічного розуміння правовідносин в Україні та імплементації міжнародних норм з прав людини безпосередньо до українського законодавства здійснювали такі вчені, як А. В. Соловійов (право людини на життя: цивільно-правові аспекти), М. Аль Сулайбі (реалізація в Палестинській Автономії міжнародних стандартів з прав і свобод людини), В. В. Сокурєнко (роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави), А. М. Смирнов (правовий статус жертв правосуддя та зловживання владою як особливий вид правового статусу людини), Н. М. Сергієнко (застосування європейського досвіду норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції), А. В. Самотуга (особисті права і свободи людини у США та їх захист поліцією), В. А. Рудик (юридичні гарантії права людини на соціальний захист в Україні), О. Г. Рогова (право на життя в системі прав людини), Н. С. Ракша (адміністративно-правове забезпечення права громадян на освіту), Н. М. Раданович (національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження), С. П. Рабінович (права людини у природно-правовій думці неомізму), Ж. М. Пустовіт (основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні), М. М. Пурей (право на працю в Україні в умовах ринкової економіки), І. К. Полховська (конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні), Т. І. Пашук (право людини на ефективний державний захист її прав та свобод), А. В. Пазюк (міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоніфікованої інформації), В. С. Олійник (конституційне право людини на особисту недоторканність і його забезпечення органами внутрішніх справ України), О. І. Наливайко (теоретико-правові проблеми захисту прав людини), О. А. Мірошніченко (право людини на життя (теорія та практика міжнародного співробітництва), В. М. Малишко (конституційне право людини на свободу світогляду і

віросповідання), С. В. Максименко (міжнародно-правове регулювання права на свободу пересування і вибір місця проживання), Л. М. Липачова (реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини), Ю. Ф. Кравченко (свобода як принцип демократичної правової держави), А. П. Заєць (правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації), Т. М. Заворотченко (конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні), Л. Г. огли Гусейнов (відповідальність держав за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини), Й. І. Горінецький (правохоронна функція держав Центральної Європи), Л. Ю. Гіждіван (становлення та розвиток співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини), В. П. Васьковська (право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення), С. П. Мороз (ідея прав людини у політико-правовій думці України (IX — початок XX ст.)), М. Ф. Анісімова (зобов'язання України щодо прав людини у зв'язку зі вступом до Ради Європи). Зазначені праці комплексно та фундаментально висвітили проблематику прав людини, проте лише частково зверталися до проблематики політичної стабільності в сучасній Україні. Так, на думку С. Віцина, наука про права людини об'єднує всі науки та збагачується ними. Вона, вважає автор, домінує над ними і є “наукою наук” [2, 46]. Важко сказати, наскільки це так, однак така думка не є поодинокую. “Наука про права людини, — писав він, — вивчає індивіда, який живе у певній державі, яка, будучи звинуваченою у правопорушенні та будучи жертвою війни, захищається законом за допомогою втручання судді або міжнародних організацій. Права цієї людини, особливо право на рівність, поєднуються з вимогами громадського порядку” [2, 47]. У цій позиції важливим є те, що як основна проблема зазначеної науки, розглядаються саме не права людини самі по собі, а їх практичний захист. Щодо правового захисту, то він розглядається ним як багатоаспектне, складне явище: як своєрідний різновид соціального захисту людини, як правовий процес, як міжгалузевий правовий інститут і т. ін. Сам термін “правозахисний” з цих позицій можна також розглядати у двох взаємопов'язаних аспектах: у традиційному, тобто йдеться про діяльність окремих неурядових громадських організацій, а також про діяльність державних органів і громадських організацій, що обстоюють права людини.

Основними актами, які регулюють цивільні і політичні права на міжнародному рівні, є “Загаль-

на декларація прав людини” від 10 грудня 1948 р., “Пакт про цивільні і політичні права” від 19 грудня 1966 р., “Конвенція про попередження злочину геноциду і покаранні за нього” від 9 грудня 1948 р., “Конвенція про припинення злочину апартеїду і покаранні за нього” від 30 листопада 1973 р., “Конвенція проти катувань і інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поводження і покарання” від 10 грудня 1984 р. і “Європейська Конвенція про захист прав людини й основних свобод” від 4 листопада 1950 р. тощо.

Окремо слід вести мову про термін “права людини” у його практично-прикладному плані, оскільки цей термін помітну роль почав відігравати фактично лише в другій половині XX ст. До цього права людини називали не інакше як “природні права”, або “права чоловіка”.

Посилення уваги до терміну і самого явища “права людини” пояснюється насамперед тим, що такі права є своєрідним стандартом у стосунках між людиною (індивідом) і владою. Останнім часом, у процесі глобалізації, розвитку інформаційних та інших систем, стосунки людини і влади надто ускладнилися. Даються взнаки широкі й інтегральні процеси демократизації суспільств, автономізації людини (особистості).

З іншого боку, права людини є межею втручання держави у життя людини (особистості), певним способом (інструментом) обмеження, поділу, демократизації влади.

У процесі наукового дослідження феномену “права людини” викладені вище аспекти потребують об'єктивного і предметного врахування.

Отже, щодо загального визначення поняття “права людини” та його сутнісного змісту необхідно зазначити й таке. Хоча відсутній більш-менш усталений підхід і пояснення феномену “права людини”, основний перелік цих прав закріплений у Загальній декларації прав людини (1948 р.) та в двох окремих міжнародних конвенціях (1966 р.).

Дуже важливо й те, що в у сучасному світі головним чином розрізняють права й свободи громадянина та права людини як права державні та права недержавні. Особливість останніх полягає в тому, що вони не мають позитивного, волевстановленого, навмисного характеру, а випливають із самого суспільного ества, є приписом, наданим людям із позадержавних, позаюридичних сфер. Залежно від того, якою мірою встановлені державою норми, права й свободи кореспондують з природними правами людини, визначають рівень демократичності й справедливості існуючого ладу.

Література

1. Алексеев С. С. Права: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — 662 с.
2. Анісімова М. Ф. Зобов'язання України щодо прав людини у зв'язку зі вступом до Ради Європи: Автореферат дис. ... на здобуття наук. ступ. 12.00.11 [Електронний ресурс]. — К., 2001. — 16 с.
3. Бряник Н. В. Право и власть: философские акценты // Философия права. — 2001. — № 1. — С. 34–43.
4. Вицин С. Е. От формирования судебной системы к ее реформированию // Российская юстиция. — 2001. — № 4. — С. 45–51.
5. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінал.-понятійн. словн. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. — К.: МАУП, 2005. — 560 с.
6. Гроций Г. О праве войны и мира. — М.: Знание, 1956. — 389 с.
7. Етнократологічний словник: Енцикл.-довід. слов. / За ред. О. В. Антонюка, М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. — К.: МАУП, 2007. — 576 с.
8. Загальна декларація прав людини ООН. Декларація // Міжнар. документ від 10.12.1948. — [Електронний ресурс]. — <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=999015>
9. Карташкин В. А. Международная защита прав человека (Основные проблемы сотрудничества государств). — М.: Прогресс, 1976. — 368 с.
10. Vazak K. A. 30-year struggle / K. Vazak / UNESCO courier, 1977 — Nov. — 230 p.

Дослідження проблеми “права людини” потребує чіткого теоретико-методологічного визначення її сутності, змісту, характеру прояву і реалізації.

Изучение проблемы “права человека” требует четкого теоретико-методологического определения ее сути, содержания, характера проявления и реализации.

The research of the problem of human rights requires a clear theoretical-methodological essence of the content and nature of manifestation and realization

Надійшла 5 вересня 2011 р.

СВІТОВА ТА НАЦІОНАЛЬНА ПРАКТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: СПІЛЬНЕ Й ОСОБЛИВЕ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 80–83

Розглянуто основні механізми та світові і національні структури, що опікуються правами людини, вказуються шляхи їх подальшого посилення.

Практичне забезпечення й обстоювання прав людини, громадянина має свої специфічні особливості як у світовому, так і національному вимірі. При цьому доведено, що забезпечення прав людини чинним способом залежить від рівня формування і функціонування громадянського суспільства. Вважається, що з двох моделей громадського суспільства: а) класична ліберально-демократична (Великобританія, США та ін.); б) етатистська (Німеччина) — в Україні нині формується саме остання модель. Саме в цій моделі основу становлять не природні права та свободи людини, але саме соціальні, тобто такі, коли держава забезпечує певний, прийнятий мінімум умов життя, гідних людини.

“Упродовж останніх п’ятнадцяти років, — зазначають українські дослідники, — в науці широко обговорюється проблема, якими мають бути сучасна держава і громадянське суспільство. Дехто вважає, що держава має бути слабкою, а громадянське суспільство — сильним. Поширеною є думка, що держава повинна бути сильною, передусім у перехідний період, а громадянське суспільство нехай еволюціонує поступово. Дедалі більшої підтримки набуває теза про те, що держава і громадянське суспільство не повинні бути ні слабкими, ні сильними, вони мають бути ефективними” [4, 53–54].

Загалом права і свободи людини, громадянина, як відомо, закріплені у Загальній декларації прав людини, а нагляд за їх дотриманням здійснює ООН, — спеціальна Комісія з прав людини.

Для вивчення і підготовки до розгляду будь-яких питань така Комісія створює спеціальні робочі групи у складі експертів, аналітиків, вчених тощо. Як правило, підсумками роботи комісії є спеціальні доповіді з конкретних питань.

Багато питань з прав людини Комісією вивчаються, подаються на розгляд ООН і вирішуються у тісній співпраці з двома спеціалізованими організаціями в ООН — ЮНЕСКО і Міжнародною організацією праці. Перша — ЮНЕСКО — має сприяти зміцненню миру і безпеки шляхом розширення співробітництва народів у галузі освіти, науки і культури в інтересах забезпечення всебічної поваги справедливості, законності і прав людини, а також основних свобод, проголошених у Статуті ООН для всіх народів, не зважаючи на расу, стать, мову чи релігію. Щодо МОП, то ця організація регулює і захищає права людини, пов’язані з її працею, зайнятістю. Предметом головної уваги і контролю з боку МОП є міжнародні стандарти в галузі праці.

Зазначимо і таке принципове положення, що стосується європейської системи захисту прав людини. Декларація прав людини (1948 р.) охоплює загальний спектр прав людини: в один ряд поставлені громадянські і політичні, економічні, соціальні і культурні права людини. Доповненням до загальної декларації виступає підписана 18 жовтня 1961 р. у Турині Європейська соціальна хартія, яка складається з двох частин. У першій частині закріплено 19 прав і принципів, а у другій містяться відповідні зобов’язання держав — учасниць договору із здійснення цих прав і принципів. Так, у вступі до першої частини зафіксовано: “Сторони, що домовилися, визнають як свою політику, яку вони будують, здійснювати за допомогою усіх належних засобів як національного, так і міжнародного характеру, створення умов, що забезпечують ефективне існування наступних прав і принципів...” [2, 145].

Врешті, певне відношення до захисту прав і свобод людини має ОБСЄ — Організація із без-

пеки і співробітництва у Європі. Це загальноєвропейська організація, до складу якої входять 55 держав-учасниць. ОБСЄ має своєрідний статус: більшість рішень цієї організації мають не стільки юридичний, скільки політичний характер, хоча це не принижує рівня і авторитету рішень, які приймаються цією організацією.

У деяких країнах, і в Україні зокрема, реалізація прав людини обумовлена насамперед відповідною нормативно-правовою базою, основу якої становить Конституція України. Доведено при цьому, що Конституція України (1996 р.) значною мірою ґрунтується на відповідних європейських та основних міжнародних стандартах.

Є, при цьому, підстави вважати, що найважливіші міжнародно-правові акти з прав людини містять перелік прав і свобод, більшість із яких не можна вважати абсолютними. Це стосується навіть таких класичних прав, як право на життя, право на свободу і особисту недоторканність, право на повагу до приватного і сімейного життя, свободу думки, совісті і релігії тощо. Наведені права і свободи підлягають певним обмеженням, що припускає можливість держави втручатися в процес їх реалізації з дотриманням встановлених вимог. Проблема визначення меж здійснення та правомірності обмежень прав і свобод є однією із центральних у рішеннях Європейського суду з прав людини. Вони, як і рішення національних судів ряду європейських країн, дають підстави для висновку, що межі обмежень прав і свобод людини значною мірою визначаються презумпцією пропорційності.

Зрозуміло, що українська імплементація міжнародних договорів стосовно прав людини у міжнародну практику має і свої характерні особливості. При цьому відомо, що найбільш поширеними і використаними формами імплементації є ратифікація та індивідуальна трансформація. У тих випадках, коли Україна не приєдналася до міжнародних конвенцій, можливою стає така форма імплементації, як рецепція. Наголошено, що в Україні на сучасному етапі на конституційному рівні ще не створено ефективного імплементаційного механізму, потрібного для забезпечення виконання міжнародно-правових зобов'язань.

Рівень та фактичний захист прав і свобод людини і громадянина по суті залежить від ступеня суспільного розвитку окремо взятого суспільства. При цьому одним із найважливіших факторів для аналітичних висновків щодо реалізації прав і свобод загалом є стан розвитку суспільства. Так, відносно сучасного українського соціуму висхідною є проблема його нестійкого, транс-

формаційного, перехідного характеру. Йдеться про нестабільний розвиток України як молодої держави.

Нестабільність сучасного українського суспільства фахівці пояснюють по-різному, формулюючи складові такої нестабільності за власним розумінням і логікою оцінювання. Так, український політолог Ю. Опанасенко ("Сучасна українська політика: політики і політологи про неї". — К., 2009. — Вип. 18. — С. 57–65) вважає, що складовими, які спонукають до нестабільності, є невирішеність завдання формування української національної ідентичності; відсутність необхідного консенсусу між населенням Сходу і Заходу України; наявність конфліктогенного потенціалу у різних геополітичних проектах (європейському і євразійському); конфлікти, пов'язані із різними інтерпретаціями українського минулого і невизначеність майбутнього української нації; криза влади тощо. Безумовно, що до цього можна додати і багато інших факторів. Зі свого боку вважаємо за можливе виокремити фактори, що породжують, живлять нестабільність в українському суспільстві:

а) відсутність достатньо чіткої визначеності загальної стратегії розвитку суспільства;

б) недоліки у формуванні політичної системи українського суспільства, недостатня легітимність основних гілок влади;

в) слабкий розвиток політичної культури громадян і низький рівень їх політичної свідомості;

г) недостатня сформованість громадянського суспільства тощо.

Фактично усі інші фактори, на нашу думку, є похідними від зазначених і обумовлюють їх. Так, за браком стратегії суспільного розвитку логічно проглядаються недоліки у геополітичній стратегії українського соціуму. Йдеться про зовнішню політику України. З несформованістю політичної системи ми пов'язуємо недостатню ефективність функціонування окремих гілок влади, їх нездатність здійснювати ефективне керівництво суспільством. Щодо політичної культури громадян України, то про її стан та рівень наочно засвідчують результати різноманітних виборів, дані соціологічних опитувань і т. ін. Врешті, несформованість громадянського суспільства засвідчує те, що нині в Україні формально існує багато громадських об'єднань, політичних партій, рухів, груп інтересів і т. ін., однак їх участь у державотворчих процесах є досить слабкою, малим є контроль над владою і державою, серйозно бракує громадянському суспільству необхідної толерантності, консенсусу, об'єднання зусиль на шляхах творення української державності.

Однак, за будь-яких обставин, захист прав і свобод людини носить конституційний характер. Тобто, права і свободи в переважній кількості країн обумовлюються, закріплюються конституціями, а далі визначаються окремими нормативно-правовими актами, тому в першу чергу ведуть мову про систему конституційних прав і свобод людини і громадянина, в тому числі і в Україні.

Основні права і свободи людини, громадянина є нормами прямої дії і мають гарантований захист на державному рівні. Вони ґрунтуються на конституційних принципах рівності для кожного і не можуть обмежуватись чи скасовуватись. Це основне і незаперечне правило існування таких норм.

Конституцією України 1996 р. правам і свободам людини і громадянина безпосередньо присвячено II розділ, який є одним із найбільших у Конституції і має 48 статей із 161. Нова українська Конституція закріплює інститут прав і свобод значно системніше і повніше порівняно з попередньою Конституцією, збагачує зміст багатьох із них і надійніше гарантує їх. Взагалі Конституція України 1996 р. вважається однією із найдосконаліших у світі.

Закріплена Конституцією України система прав і свобод людини і громадянина максимально відтворила в собі положення міжнародно-правових актів, досягнення світової і національної наукової думки і практику конституційного будівництва, ментальність українського народу та рівень розвитку суспільства і держави. Справді, Конституція 1996 р. враховує світовий і вітчизняний досвід конституційного правотворення.

Сукупність конституційних прав, свобод і обов'язків, які визначають статус громадянина України в суспільстві й державі, утворюють певну систему. Ці права, свободи й обов'язки різноманітні за своїм характером і змістом, однак усі вони виражають докорінні відносини і зв'язки, які склалися між Українською державою та її громадянами, і в цьому розумінні вони єдині, становлять нерозривне ціле. Звідси кожне право й обов'язок потрібно розглядати не тільки окремо, а й у системі всіх основних прав, свобод і обов'язків, тобто системно.

Зазначимо й те, що конституційні права і свободи людини і громадянина принципово відрізняються від інших прав і свобод саме формою свого закріплення. Зокрема, у Конституції України вони закріплені в окремому розділі II “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина”. Ст. 21 цього розділу зазначає: “Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності і правах” [1, 9]. Фактич-

но розділ II Конституції України об'єктивно є одним з найбільших, найоб'ємніших.

Конституція, як основний закон країни, в контексті прав і свобод людини, має, як і в багатьох аспектах, своєрідний “рамковий” характер як юридичний документ. Більш детальними з визначення особливостей реалізації тих чи інших правових положень, аспектів, є окремі нормативні акти — в першу чергу закони, а після них — урядові рішення; в Україні, зокрема, постанови Кабінету Міністрів України. Так, для практичного вирішення питань щодо прав людини суттєве значення мало прийняття Верховною Радою України 23 лютого 2006 р. Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини”. У ст. 17 цього закону чітко і недвозначно визначено: “Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права” [3, 3]. У цій Конвенції основними правами і свободами, що закріплені спеціальними статтями, є права: “на життя; заборона катувань; заборона рабства і примусової праці; право на свободу та особисту недоторканність; право на справедливий суд; право на повагу до приватного і сімейного життя; свобода думки, совісті і релігії; свобода вираження поглядів; свобода зібрань та об'єднань; право на шлюб; право на ефективний засіб юридичного захисту; заборона дискримінації; обмеження політичної діяльності іноземців; заборона зловживання правами” [3, 9–15].

У Конвенції детально визначено порядок створення та діяльності Європейського суду з прав людини. Крім того, у ст. 57 “Застереження” зроблено такий запис: “Будь-яка держава може при підписанні цієї Конвенції або депонуванні своєї ратифікаційної грамоти зробити застереження стосовно будь-якого окремого положення Конвенції з огляду на те, що будь-який чинний на той час на її території закон не відповідає цьому положенню. Застереження загального характеру, згідно із цією статтею, не дозволяються” [3, 25].

У спеціальній постанові Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. (№ 784) “Про заходи щодо реалізації Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” було зазначено:

1. Покласти на Міністерство юстиції функції органу, відповідального за забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини та виконання його рішень.
2. Перейменувати посаду Уповноваженого у справах дотримання Конвенції про захист

прав і основних свобод людини на посаду Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини.

3. Установити, що:

- представництво України в Європейському суді з прав людини у разі розгляду питань дотримання нею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та звітування про хід виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України здійснюється в установленому порядку Міністерством юстиції через Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини;
- Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України за поданням Міністра юстиції. За умовами оплати праці, матеріально-побутового та іншого забезпечення Уповноважений прирівнюється до посади заступника міністра” [3, 164].

Такі кроки були надто позитивні для юридичної практики з питань прав і свобод людини в Україні.

Отже, завершуючи науковий розгляд світової та національної практики забезпечення прав людини і громадянина в контексті цивілізаційного розвитку людства, можна зробити такі узагальнюючі висновки:

а) загальноцивілізаційні та національні державотворчі процеси, стан національного розвит-

ку окремо взятої країни є основою для реального стану обстоювання та захисту прав людини і громадянина;

б) національна практика захисту прав людини і громадянина значною мірою ґрунтується на міжнародному праві і практиці обстоювання прав людини, а з іншого боку, має власні, специфічні національні особливості здійснення цього процесу.

Більшість країн світу намагаються максимально й оптимально демократизувати життя. При цьому правові, демократичні держави, як правило, ставлять у центр уваги людину, її права і свободи. Це — основоположне правило демократизації життя в цілому.

Література

1. Конституція України // Конституційне законодавство України (законодавчі акти, коментар, офіційне тлумачення). Кн. 1. — К.: АТІКА, 2004.
2. Азаров А., Ройтер В., Хюфнер К. Защита прав человека: Международные и российские механизмы. — М.: Моск. шк. прав человека, 2000. — 392 с.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: застосування в Україні. — К.: Мін-во юстиції, 2006. — 177 с.
4. Політична система та інститут громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. — К.: Либідь, 2008. — 440 с.

Права людини і громадянина мають вселюдський, загальний характер, однак їх реалізація і забезпечення на національному рівні здійснюється з урахуванням національних особливостей.

Права человека и гражданина имеют общечеловеческий характер, но их реализация на национальном уровне имеет свои особенности.

Human rights have general character, but its realization and providing at the national stage is carried out in accordance to the national features.

Надійшла 4 жовтня 2011 р.

ОСОБЛИВОСТІ ФЕДЕРАЛІСТСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 84–87

Проаналізовано ідеї федералізму, що мали місце в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства, зокрема погляди М. Костомарова.

При розв'язанні проблем, пов'язаних із здобуттям Україною суверенітету та подальшого розвитку державності, неодноразово висловлювалися думки про необхідність встановлення в країні федеративно-земельного устрою із відокремленням таких регіонів, як Поділля, Галичина, Закарпаття та ін., надання їм широких повноважень і самостійності, за винятком права виходу із складу України. Питання федеративного устрою порушувалося деякими політичними партіями, які серед програмних засад висували федеративно-земельний устрій, право на подвійне громадянство, сприяння формуванню добросусідських відносин із сусідніми державами, створення єдиних стратегічних сил слов'янських і традиційно пов'язаних з ними держав. У зв'язку з цим висувалась ідея створення двопалатного українського парламенту.

Обговорення проблем федерації не обмежується національно-державним рівнем. Деякі політичні сили в Україні, зокрема лівої орієнтації, намагаються переконати суспільство у необхідності федералізації міждержавних відносин у межах колишнього Радянського Союзу.

Тому актуальним, як в теоретичному, так і в практичному плані, є звернення до власної історії кризь погляди видатних вчених і громадських діячів українського відродження, з'ясування значення традицій федералізму для сучасного державного будівництва. Важливо кризь призму історії вилучити як позитивні, так і негативні тенденції, і зрозуміти, які традиції варто використовувати, а яких треба позбутися, враховуючи національні інтереси нині і в майбутньому, виходячи з того конституційного стану, що Україна є унітарною державою.

Чи не найбільше ця проблема актуальна при дослідженні спадщини М. Костомарова, який у своїх працях неодноразово порушував питання федералізму.

Миколі Костомарову належить заслуга заснування Кирило-Мефодіївського братства — першої політичної організації національного гатунку в Україні. Товариство об'єднало у своєму складі найпрогресивніших представників українського суспільно-політичного руху середини XIX ст., головним чином інтелігенцію — викладачів університетів, учителів, службовців, студентів. Слід відмітити, що саме інтелігенція 40-х років XIX ст. поєднала українську культурницьку діяльність із політичним світоглядом та свідомістю, що були частиною спадщини Гетьманщини. Діячі Братства виступали за скасування кріпосного права, встановлення соціальної рівності й політичної свободи, боротьбу проти російського самодержавства та за право кожного народу на вільний економічний і національний розвиток, утворення федерації рівноправних слов'янських народів.

Соціально-економічні та національно-політичні погляди кирило-мефодіївців формувалися в 40–60-х роках, коли після революційних потрясінь в Європі почали складатися більш прогресивні відносини. Тяжке становище народних мас, панська сваволя та жорстокість державних чиновників примушували прогресивну громадськість України (до всього цього додавалася етнічна дискримінація з боку російського царизму) задуматись над долею свого народу.

Політична програма товариства була викладена у “Книзі буття українського народу”, “Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія”

та у відозовах “До братів українців”, “До братів росіян”, “До братів поляків”. Роль М. Костомарова у формуванні ідеології братства була визначальною, адже саме він, на думку більшості дослідників, був автором основних програмних документів, тому не випадково Я. Грицак називає вченого “хресним батьком модерного українського національного руху” [1, 321].

М. Костомаров чітко уявляв собі історичну еволюцію українського життя, як один неперервний процес від початків історичного життя і до новіших часів. Всупереч офіційній історіографії, яка робила Володимиро-Московське життя безпосереднім продовженням старокіївського, М. Костомаров у своїх працях підкреслював органічний зв'язок з київським періодом пізнішої литовсько-польської і козацької доби українського життя, водночас бачив рішучий перелом, розрив між староруським укладом і укладом московським.

Вчений неодноразово підкреслював прагнення українців до самостійного національного та державно-політичного життя, розвиваючи при цьому ідеї слов'янської федерації. На думку П. Зайончковського, ідея об'єднання слов'ян виникла у кирило-мефодіївців у результаті неможливості іншим шляхом добитися звільнення українського народу та створити справді суверенну державу [3]. Як зазначав М. Грушевський, у минувшіні українського народу М. Костомаров завжди підкреслював прояви народоправства й федеративності, бачив їх у повному розвитку Київської Русі, усього домонгольського життя і пізнішої козацької доби [2, 220].

Початки федеративної єдності слов'ян М. Костомаров вбачав у наявності суспільного ладу: “Вічове начало було рідне всім слов'янам руським. Вічовий устрій повинен був діяти об'єднуюче на руський народ” [6, 132]. До умов формування федеративного зв'язку у Київській Русі учений відносив спільність походження, побуту, мови, православної віри. М. Костомарову докоряли, що вжитий термін “федерація” не зовсім вдалий для характеристики політичного ладу Київської Русі. У відповідь вчений зазначав: “...русская федерация (если мы ее станем сравнивать с тем, что человечество представляет развитым в этом роде) была еще в начале, почти в зародыше, но все-таки существовала до известной степени” [7, 297].

Дослідники закидають М. Костомарову, що він розглядає федерацію не з політичних, а з етнографічних позицій. Проте, слід зазначити, що поняття федерації у ті часи лише формувалося, а використання політичних аспектів у поясненні пев-

них історичних явищ могли перерости на репресивні заходи з боку царизму. Як зізнається у власній “Автобіографії” М. Костомаров: “Мимо нашей воли стал нам представляться федеративный строй как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций. Мы стали воображать все славянские народы соединением между собой в федерации подобно древнегреческим республикам или Соединенным Штатам Америки. Таким образом составила мысль об административном разделении земель, населяемых славянскими племенами, независимо от того, к какой из народностей принадлежит это племя... Мы не могли уяснить себе в подобности образа, в каком должно было явиться наше воображаемое федеративное государство, создать это мы предоставляем будущей истории” [5, 474].

М. Костомаров, між іншим, зазначав, що як у матеріальному світі, так і в світі ідеальному немає двох зовсім тотожних уявлень. Учений вважав, що слово “федерація” не варто розуміти так вузько, щоб не можна було його вжити відносно чогонебудь іншого, крім республіканських союзів новітньої формації, яким ми повинні давати цю назву. Воно в науці повинно ширше використовуватися. Не всяка федерація обов'язково має бути в усьому однакова, і людські суспільства стоять між собою на різних щаблях розвитку. Не можна заперечувати того, що у стародавній Греції була федерація, хоча й не повністю сформована. Але якщо ми порівняємо з нашою Руссю удільно-вічового періоду, то при надзвичайно важливих і різких відмінностях знайдемо дуже подібні ознаки.

Однією з головних праць М. Костомарова, яка розкриває його федералістську концепцію, є “Книга буття українського народу”. Цей твір написано у біблійному стилі, і він наскрізь пронизаний релігійністю. У ньому простежуються ідеї справедливості, свободи, рівності, братерства, добра, віри і любові до єдиного істинного Бога. М. Костомаров наголошує на походженні всякої влади від Бога, бо він є “цар над родом людським”. “Книга буття українського народу”, відома також і як “Закон Божий”, містить ідеї національного месіанізму і панславізму, саме в ній Костомаров намагається обґрунтувати особливу історичну роль українського народу. Зберігаючи ідеї романтизму і народності, у “Книзі буття українського народу” стверджується: “І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, есть то истее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других — чи був він преж то паном чи невольником аби христианин, і були козаки між собою всі рівні... і, дивлячись на

Україну, так би зробилося і в Польщі, а там і других слов'янських краях... і Слов'янщина хоч терпіла і терпить неволю, та не сама її створила, бо і цар, і панство не слов'янським духом створено, а німецьким або татарським..." [4, 23–24].

Дещо недавно пізнали істинного Бога слов'яни, і тому вони найбільше зберегли його заповіді. Проте, якщо Польща і Москва відійшли від Божого задуму і побудували собі держави, то українці позбавлені власної державної організації. Їм не властиві примуси, тиск, рабство, адже ці риси суперечать християнській ідеології. На шляху боротьби за християнські ідеали слов'яни повинні були йти разом, показуючи світові приклад злагоди й братерства.

Незважаючи на значущість цієї праці у розробці національної ідеї, впливу на тодішню українську інтелігенцію, вона не містить чіткої політичної програми. Політичну концепцію Костомарова розкривають інші документи — Статут Кирило-Мефодіївського братства і відозва "Брати українці!", написана ним і вилучена у М. Гулака під час обшуку в Олексіївському раверліні 2 квітня 1847 р. Федералістська концепція розвинена також в окремих статтях, надрукованих у журналі "Основа", що виходив в Петербурзі у 1861–1862 рр. Значною мірою політичні погляди Костомарова відображають також погляди інших учасників Кирило-Мефодіївського товариства.

Основні завдання Кирило-Мефодіївського товариства як політичної організації зосереджувались у побудові слов'янської спілки християнських республік; знищенні кріпацтва та абсолютної царської влади в Російській імперії; поширенні демократичного ладу у світі як наслідку здійснення християнського заповіду.

Потрібно зауважити, що демократичний федералізм М. Костомарова не слід ототожнювати з іншими його різновидами, зокрема з національно-державним федералізмом. Як стверджує Ю. Пінчук, до класичної історії М. Костомаров прийшов від політики і став першим великим істориком-федералістом. Будучи прибічником загальнослов'янської федерації, він маніфестував у ній права українського народу. Його ідея панславізму ґрунтується не на зверхності однієї народності над іншими, а на рівноправності, внутрішній свободі [8, 86].

Кожний слов'янський народ мав би право створювати самостійну демократичну республіку за наявності спільної центральної влади (яка вирішувала б переважно зовнішні справи), наявності спільного війська і флоту, законів і права, відсутності митниць і свободи торгівлі. При

цьому передбачалось, щоб кожний народ мав свою мову, літературу, культуру та повну автономію у внутрішньому управлінні. У майбутньому слов'янському союзі Україна повинна становити окрему державну цілісність на всій етнічній території, із збереженням єдності, заснований не на згубній мертвій централізації, а на ясній свідомості рівноправності і власних інтересах.

Микола Костомаров виступав за рівність усіх людей та племен. Причини соціальної нерівності вчений вбачав у тому, що люди забули Бога, забули те, що всі вони від природи рівні та вільні.

В основу слов'янської федерації мала бути покладена ідея національної автономії, дружби народів, ліквідації усякого гноблення людини людиною та привілеїв однієї нації над іншою, взаємна допомога в їх господарському житті і культурному будівництві.

На основі аналізу праць М. Костомарова з'ясовано, що вчений не був проти держави, а виступав лише за її демократизацію. Він був проти влади у формі самодержавства і відстоював владу народу, під якою розумів народоправство. Прагнучи до національного визволення України, вчений відводив українському народові центральну, месіанську роль. Таку ідею він розглядав не лише в історичній ретроспективі, а й як можливість реалізації у майбутньому, через становлення республіканської форми правління та побудови слов'янської федерації.

Таким чином, федералістично-демократична традиція в українській політичній думці XIX ст. збагатилась ідеєю децентралізму. Для М. Костомарова централізм — це принцип організації влади й управління, який виключає демократію і веде до надмірного бюрократизму. Децентралізація управління у федеративній державі — це один із головних шляхів демократизації суспільства, залучення до управління широких верств населення.

М. Костомаров, будучи теоретиком загальнослов'янської федерації, маніфестував у ній права українського народу, для якого ідеї федерації, на думку вченого, є тим політичним ідеалом, до якого прагне народ. У свою чергу, наявність спільного ідеалу (національної ідеї) є основою для досягнення і збереження єдності самого народу. Таким чином, внаслідок кризи національної ідеї в Україні ідея консолідації усіх слов'ян посіла місце національної ідеї. При цьому слід зазначити, що федералістські ідеї М. Костомарова не замикались у вузькому колі національних інтересів тільки українців, вони обстоювали і захищали інтереси усіх слов'янських та неслов'янських народів.

Отже, світоглядні політичні ідеї М. Костомарова, зокрема його федералістська концепція, впливають з ідеї народності. Він виступав проти школи істориків державності, особливо російської, які абсолютизували принцип державності та вважали державу основним рушієм суспільно-історичного процесу. Федералістські погляди М. Костомарова викристалізувалися в тих історичних умовах, у яких перебувала Україна у XIX — на початку XX ст.

Література

1. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування людської української нації XIX–XX ст.: — К., 1996. — 360 с.

2. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Молода нація. — К., 2002. — № 1(22). — С. 91–106.

3. Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). — М., 1959. — 128 с.

4. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). — К.: Либідь, 1991. — 40 с.

5. Костомаров Н. И. Автобиография // Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — 736 с.

6. Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале Древней Руси // Укр. іст. ж-л — 1993. — № 10.

7. Костомаров Н. И. Замечание Г. Лохвицькому // Самозванцы и пророки: Исторические монографии и исследования. — М., 1996. — С. 296–300.

8. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. — К., 1992. — 232 с.

Було розглянуто ідеї федералізму, що мали місце в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства. На основі аналізу праць М. Костомарова з'ясовано, що вчений не був проти держави, а виступав лише за її демократизацію. Він був проти влади у формі самодержавства і відстоював владу народу, під якою розумів народовладдя.

Рассмотрены идеи федерализма, имевшие место в программных документах Кирилло-Мефодиевского братства. На основе анализа работ М. Костомарова определено, что ученый не был против государства, а выступал только за его демократизм. Он был против власти в форме самодержавия и отстаивал власть людей, под которой понимал народовластие.

It was considered the ideas of federalism which took place in program documents Kyrylo-Mefodiiv's koho unit. It was found out on the basis of the analyses of M. Kostomarov's works that scientist was not against state but he was only for its democratization. He was against power in form of autocracy and defended power of people, under power of people he minds narodopravstvo.

Надійшла 29 серпня 2011 р.

Ф. М. МЕДВІДЬ**О. Л. ДИМАРЧУК***Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ***Т. О. КУРЧИНА***Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 88–92

Розглянуто сутність процесів глобалізації крізь призму глобалізації засобів масової інформації в умовах сучасного світу. Проаналізовано концептуальні засади глобалізації засобів масової інформації та їх вплив на глобальну інфраструктуру.

Становлення глобальної загальнопланетарної системи, яка руйнує кордони національних держав, пов'язаних міцними економічними, політичними, соціальними, культурними та інформаційними відносинами, — найбільш значущий процес, який визначає обличчя світу на початку XXI ст. Як зазначає російський вчений Ю. Яковець: "...світ на початку нового тисячоліття радикально змінився, на прапорі змін написано: глобалізація. Вона стає стрижневою сучасною епохальною інновацією — разом з формуванням постіндустріальної світової цивілізації й інтегрального соціокультурного ладу. Саме на цих трьох китах трансформації суспільства ґрунтується той новий світ, у якому житимуть покоління прийдешнього століття" [18, 17].

Нині поняттям "глобалізація" позначається широкий спектр подій і тенденцій: розвиток світових ідеологій, інтенсивна боротьба за встановлення світового порядку; стрибкоподібне зростання кількості і впливу міжнародних організацій, ослаблення суверенітету національних держав; поява і розвиток транснаціональних корпорацій, зростання міжнародної торгівлі; інтенсивні масові міграції і формування мультикультурних співтовариств; створення планетарних ЗМІ [13, 28].

Отже, однією із найважливіших ознак глобалізації є кардинальні перетворення саме в інфор-

маційній сфері. Саме тому процеси трансформації сучасного суспільства значною мірою визначаються місцем і роллю засобів масової інформації (ЗМІ), які надають доступ до глобального інформаційного потоку, забезпечують можливість для будь-якої людини брати активну участь у комунікаційному процесі, стати частиною глобального ареалу публічної сфери [10, 117]. Тому конкретне осмислення глобалізації щодо ЗМІ є актуальним завданням.

Відзначимо, що проблема функціонування ЗМІ в умовах глобалізації суспільного розвитку перебуває у полі зору багатьох зарубіжних учених — М. Кастелса [7], Н. Лумана [9], Е. Тоффлера [15] та ін. Серед російських учених ці процеси вивчають О. Вартанова [4], Я. Засурський [14], Є. Сергєєв [12] та ін. Серед українських учених, які розглядають питання медіа-глобалізації, можна назвати таких, як І. Артамонова [1], О. Ваганова [3], О. Гресько [5], О. Зернецька [6], К. Мелещенко [11], І. Слісаренко [13], А. Чічановський і О. Старіш [17] та ін.

Розглянемо концептуальні засади поняття "глобалізація засобів масової інформації". Відповідно до логіки граматичних компонентів — кореня слова та суфікса, — термін "глобалізація" у загальному випадку означає рух якихось явищ (сторін дійсності) до загальнопланетарного рівня, надання їм гранично широкого, всесвітнього

характеру (слово “глобалізація” запозичене з англійської мови та походить від лат. *globus* — куля, земна куля, глобус. Від цього слова було утворено прикметник “*global*” (глобальний) — той, що має відношення до всієї Землі, земної кулі, світовий, планетарний. Від слова *global* було утворено дієслово “*globalize*” — перетворювати певне явище на глобальне, “глобалізувати”, а також іменник “*globalization*” — перетворення певного явища на світове, на таке, що стосується всієї земної кулі). Але яких саме явищ (або сторін) — термін не визначає і не обмежує [2, 9–10]. Основу повсякденних міркувань про глобалізацію, як правило, становлять уявлення про цивілізацію Землі, що поєднується й інтегрується, яка охоплює у своїй експансії вже й навколоземний простір і переборює різного роду кордони — будь то кордони культур, держав, соціальних нерівностей, — а також і відстані в суто фізичному сенсі. Світ стає компактним, доступним, прозорим, а частини його — тісно взаємозалежними. Це стосується економіки, технологій, політики, екології та всіх інших сфер інтересів сучасного людства. Можна погодитися з точкою зору українського дослідника В. Козлітіна, який переконаний у тому, що “...найбільш важливими і радикальними, очевидними і безсумнівними були такі зміни: перехід найрозвиненіших країн світу від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства; встановлення цивілізаційної єдності світу в результаті краху світової соціалістичної системи, поступового утвердження регульованої ринкової економіки у Китаї та В’єтнамі, поширення по всьому світу як основоположних принципів організації громадського життя цінностей та ідеалів європейської євроатлантичної цивілізації: соціально-орієнтована ринкова економіка, багатопартійна парламентська демократія, першорядне значення прав і свобод особистості, “західний менталітет” і спосіб життя, культура. Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. капіталізм знову стає глобальним; бурхливий розвиток науки, техніки, інформатики перетворив земну кулю в тісно переплетений клубок техніко-виробничих, торгових, фінансових та інших взаємозв’язків. Формується цілісне світове господарство, для якого характерні такі риси: а) величезна роль у виробництві науки та інформаційних технологій (у США в матеріальному виробництві бере участь лише 7 % населення); б) глобальний ринок створюється передусім наукомістким продуктом, новою економікою, що ґрунтується на знаннях; в) індустріальне виробництво передано незахідним країнам; г) висока швидкість тех-

нологічного оновлення, перетворення інновацій у вирішальний фактор виробництва; д) мобільність капіталів набула “тотального характеру”; є) глобальна лібералізація світового ринку; ж) формування єдиного світового ринку товарів, послуг, технологій, капіталів і робочої сили; продовження технологічної революції (від середини 1970-х років); прискорення обертів світової інформаційної революції на основі світової мережі Інтернет” [8, 28–29].

Термін “глобалізація” з’явився порівняно недавно для характеристики нового процесу соціальної трансформації, який може бути визначений як комплекс процесів трансграничних взаємодій різних рівнів, які дедалі більше ускладнюються, що включає інтенсифікацію контактів між соціальними формаціями в галузі економіки, політики, культури. Це створює на різних соціокультурних рівнях нові взаємозв’язки і взаємозалежності, які одночасно сприяють єдності світу і його диференціації за допомогою глибинних трансформацій у різних сферах людської діяльності. Можна погодитися з доволі слушним визначенням американського економіста Девіда Хелда (*David Held*) та англійського політолога Етні Макгрю (*Anthony McGrew*), згідно з яким глобалізація — це розширення, поглиблення та прискорення взаємозв’язків у світовому просторі в усіх аспектах сучасного людського життя [16, 3]. Вона втілює ідею інтегрованості країн у світове співтовариство та їх спільного розвитку. Захоплюючи широке коло сфер діяльності людини, — від культури до злочинності, від фінансів до духовності, — глобалізація викликає безліч дискусій і суперечок. Це стосується і процесів у сфері функціонування засобів масової інформації.

Відзначимо, що в цей час у науці існують два підходи у визначенні глобалізації ЗМІ. Прихильники першого підходу стверджують, що глобалізація — явище не нове, у різних формах вона проявляла себе на різних етапах історії людства. Відповідно до іншої позиції глобалізація означає втягування всього світу у відкриту систему фінансово-економічних, суспільно-політичних і культурних зв’язків на основі нових комунікаційних та інформаційних технологій [2, 40]. Друга точка зору, на наш погляд, є більш обґрунтованою, оскільки припускає перехід від традиційної форми економічного, політичного, технологічного суспільства, сформованого на засадах національної єдності та вікових культурних традицій, до глобального мегасоціуму. Отже, можна погодитися з німецьким соціологом Нікласом Луманом (*Niklas Luhmann*), який впевнений у тому,

що "...було б неправильним вважати інформаційну глобалізацію лише породженням новітньої історії світового співтовариства. В основі цієї глобалізації споконвічно лежало прагнення ЗМІ (а точніше їх власників) до інтелектуального захоплення нових територій, розширення зон впливу..." [9, 91].

Сам процес був ініційований промисловою революцією в Європі (на стику XVIII–XIX ст.). Французький соціаліст А. Сен-Сімон, а потім і британський філософ Г. Спенсер стверджували, що індустріальне суспільство, яке стало наслідком цієї революції, уперше в історії людства явило собою тип єдиної, сполучної системи, за якої окремі її частини цілісно пов'язані одна з одною [12, 118]. У рамках індустріального суспільства саме комунікації сприймалися як базовий елемент, що зв'язує воедино всі його сегменти. Під комунікаціями в цьому випадку малися на увазі матеріальні засоби (дороги, мости, шляхопроводи і т. д.). Однак, науково-технічний прогрес породив розвиток комунікацій і у сфері мас-медіа, зробивши їх частиною не тільки матеріального, а й інтелектуального продукту, складовою духовної культури суспільства. Активна концентрація ЗМІ в руках власників, що розпочалася в Європі й США в середині XIX ст., відбивала загальну динаміку руху капіталу. Розвиток же самої інформації йшов шляхом перетворення її в специфічний вид товару, що впливає на потоки та реалізацію інших товарів у системі економічної діяльності.

Інформаційний продукт поступово ставав усе більше визначальним для поведінки всіх учасників ринку. У цьому випадку йдеться не лише про те, що ЗМІ другої половини XIX ст. і пізніше активно публікували фінансову, рекламну інформацію, що полегшує прийняття різних ділових рішень у сфері бізнесу. Важливо підкреслити, що саме в цей час активного розвитку ринок набуває ідей, і в першу чергу соціальних, загальнокультурних, духовних. Джерелом їх поширення із самого початку слугували саме ЗМІ, які стали виразником інтересів різних політичних та інтелектуальних груп. Жоден інший соціально-політичний інститут (партії, церква, армія і т. д.) не зміг стати настільки ж оперативним джерелом інформації між цими групами.

Інформація не тільки сприяла зростанню конкуренції між виробниками й поступово сама стала товаром (у широкому сенсі цього слова, і аж ніяк не лише економічному), що має купівельну вартість. У даному випадку є підстави говорити про передумови медіа-глобалізації: ЗМІ, залиша-

ючись колишніми в структурно-організаційному відношенні (до виникнення медіа-холдингів, що поєднують кілька друкованих видань, було ще далеко), здійснювали дедалі більший вплив на розвиток соціуму в цілому. Більш реальні кроки на шляху до медіа-глобалізації були зроблені в ході становлення й існування перших інформаційних агентств, що з'явилися у XVIII ст. Саме інформативність із самого початку вели обробку повідомлень зарубіжної преси з метою їх наступного продажу друкованим ЗМІ, а пізніше ініціювали збирання інформації за кордоном (за допомогою власних кореспондентів). Паралельно із цим процесом і пізніше тривав процес концентрації друкованих ЗМІ у власності медіа-магнатів, за допомогою чого самі власники одержували можливість монополізувати права на збирання й поширення суспільно значущої інформації. По-справжньому ж глобалізація в інформаційній сфері виявила себе в першій половині XX ст., коли медіа-власність у ряді країн (і в першу чергу в США й Великобританії) перетнула національні кордони і стала активно розвиватися в міжнародному масштабі. Ця тенденція остаточно закріпилася вже в 1950-ті роки, коли практично кожна газета або телерадіокомпанія існувала як складова медіа-холдингу. На сьогодні у світі існує вже не менш десяти концернів, які істотно впливають на розвиток міжнародної економіки. Таким чином, в умовах інформаційної глобалізації ЗМІ стали виразниками не тільки медіа-інтересів, а й значно більших за обсягом інтересів власників — вони вбудовані в загальну систему економічних координат своїх власників. За цих умов розширення медіа-простору, проникнення його в інші сфери діяльності, причому в міжнародному масштабі, позначило чітко виражену експансію одних культурних цінностей у систему інших культурних цінностей. Ця тенденція стала логічним розвитком інформаційної глобалізації у сучасному світі. Сформована ситуація докорінно змінює звичні уявлення про зміст медіа-сфери, ступінь її впливу на масову та індивідуальну свідомість [12, 119–121].

Глобалізація засобів масової інформації — це подолання географічних кордонів для поширення текстової, аудіо-, відеоінформації за допомогою трьох технологічних інновацій [4, 41]: супутникового зв'язку, комп'ютерних мереж і цифрового кодування тексту, звуку, зображення.

На думку американського футуролога Елвіна Тоффлера (*Alvin Toffler*), нова система засобів масової інформації розвивається відповідно до шести принципів [15, 188–189]:

- інтерактивність (наприклад, телевізійний глядач бере участь у передачі в режимі реального часу);
- мобільність (стільниковий телефон, мініатюрні записуючі пристрої, переносні комп'ютери та принтери істотно підвищують продуктивність праці журналістів);
- оборотність (здатність передавати інформацію від одного ЗМІ до іншого, наприклад, розробляються технології, що перетворюють усне мовлення в друковану форму);
- можливість взаємозв'язку (простота підключення користувача телекомунікацій до інших пристроїв, незалежно від країни й виробника);
- повсюдність (поширення ЗМІ по всьому світу й в усіх економічних шарах суспільства);
- глобальність (подолання географічних, економічних, ідеологічних, духовних та інших кордонів).

Для сучасних дослідників ЗМІ багато проявів глобалізації знаходяться на поверхні. Однотипна реклама в журналах різних країн і на різних мовах, однакові телешоу, які хоча й транслюються на різних мовах, але показують однаково оформлені студії і схожих ведучих, миттєвий доступ до новин з будь-якої точки земної кулі, ті ж самі новини на різних телеканалах, музика й кіно, загальні в усіх країнах. Явища різного порядку, але однакової природи змушують осмислювати прояви глобалізації у ЗМІ, сприймаючи мас-медіа і як сферу, на яку явно впливають ці процеси, і як “агентів глобалізації”, і як основні рушійні сили глобалізації, тобто сприймати глобалізацію суспільного і культурного життя як можливу в умовах найбільш розвинених медіасистем. Таким чином, під глобалізацією ЗМІ розуміють глобалізацію ринків, тобто виникнення універсального попиту на медіа-продукти й нові технології з боку споживачів різних країн. Це дає можливість продавати продукт аудиторії з усього світу.

Глобалізація в організації виробництва здійснюється, коли в різних країнах, для різних груп застосовуються ті самі, але переосмислені моделі медіа-бізнесу, засновані на використанні нових технологій. Усі три аспекти мають економічну складову, яка в усьому світі застосовується як універсальна матриця для аналізу так званого “рівня технологічного розвитку”, або “рівня розвитку ЗМІ”. Стосовно ЗМІ глобалізацію можна розглядати на різних стадіях “виробничого циклу”, єдиного процесу, хоча він і характе-

ризується складністю й багатством якостями. Національні публічні сфери включаються у світове інформаційне середовище, і створюють новий глобальний публічний ареал. Сучасна техніка, з якою пов'язаний розвиток глобальних засобів масової інформації — телебачення, Інтернет, он-лайн версії, нині зіштовхнулася з новим процесом — фрагментацією аудиторії, оскільки з'явилися нові можливості для споживачів інформації. Ці можливості в одержанні й поширенні інформації збільшують вимогливість до її правильності й точності. Кожен абонент може передавати мережею будь-яку інформацію й видозмінювати її за власним бажанням, що створює загрози свавільного маніпулювання текстами й образами, порушення прав на інтелектуальну власність і приватний характер інформації, допуск різних форм образ особистості або суспільних інститутів, які втягуються у такі комунікації. Нові досягнення в галузі інформаційно-комунікаційної техніки, зміни на геополітичній карті світу, зрушення в економіці, політиці й культурі впливають на розвиток медіа-культури. У глобалізації значну роль відіграє реальне дотримання права на свободу вибору інформації і характер її використання. Щоб глобалізація медіа-культури розвивалася з користю для людей, вона має потребу в збалансованій рівновазі задіяних сил. Трансграничні потенції мас-медіа потрібно вміло використовувати в інтересах людини й людства для діалогів і мирного вирішення проблем без “інформаційних воєн” або “культурного колоніалізму” [12, 125–126].

Отже, глобалізація — багатовимірний процес, що відбувається одночасно на декількох рівнях. Це глобалізація і ринку, і виробництва, і фінансів, і, звичайно, комунікацій, що спираються на глобальну інфраструктуру, яка забезпечує безперешкодний цілодобовий рух не тільки фінансових потоків, а й потоків інформації, у тому числі глобальної реклами. Глобалізація істотно позначилася на розвитку ЗМІ. Поняття “інформація” у даному контексті найбільше використовується і містить у собі як відомості про ринки, споживачів, податкові системи, так і символи, образи, поняття, єдині для всього людства. Останні формують свого роду єдине символічне середовище, у якому вільно циркулюють потоки медіа-контенту незалежно від національної і територіальної належності їх творців. Загальнодоступність цього символічного середовища в географічному і понятійному сенсі і є глобалізацією у сфері ЗМІ.

Література

1. Артамонова І. М. Тенденції становлення та перспективи розвитку інтернет-журналістики в Україні. — Донецьк: Лебідь, 2009. — 413 с.
2. Білорус О. Г. Розвиток процесів глобалізації в пост-індустріальну епоху / О. Г. Білорус, В. І. Власов. — К.: Ін-т аграрної економіки, 2007. — 52 с.
3. Ваганова О. В. Роль засобів масової комунікації у процесі глобалізації: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук. 23.00.03. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003. — 14 с.
4. Вартанова Е. Л. Глобализация СМИ и масс-медиа России // Вестник Моск. ун-та. Сер. 10, "Журналистика". — 2005. — № 4. — С. 39–46.
5. Гресько О. В. Міжнародна журналістика: Навч.-метод. посіб. — К.: Грамота, 2009. — 111 с.
6. Зернецька О. В. Глобальний розвиток масової комунікації і міжнародні відносини. — К.: Освіта, 1999. — 351 с.
7. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
8. Козлітін В. Д. Глобалізація: дискусії про сутність, причини та перспективи світових глобалізаційних процесів наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. // 36. наук. пр. Сер. "Історія та географія" / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Харків: Майдан, 2004. — Вип. 16. — С. 27–32.
9. Луман Н. Реальність мас-медіа / За ред. В. Іванова та М. Мінакова; Пер. В. Климченко — К.: ЦВП, 2010. — 157 с.
10. Медвідь Ф. М. Інформаційна безпека України: генеза і становлення // Наук. пр. МАУП / Редкол.: В. Б. Захожай (голов. ред.) та ін. — К.: ДП "Вид. дім "Персонал", 2010. — Вип. 2(25). — С. 116–122.
11. Мелешченко О. К. Журналістичнознавчі уявлення про світовий і національний інформаційний простір, його безпеку / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. — К.: ПВП "Задруга", 2006. — 63 с.
12. Сергеев Е. Ю. Средства массовой коммуникации в условиях глобализации // Terra Humana, 2009. № 1. — С. 117–126.
13. Слісаренко І. Мас-медіа і міжнародні процеси // Публіцистика і політика. 36. наук. пр. / За заг. ред. проф. В. І. Шкляра. — К., 2006. — Вип. 2 — С. 26–33.
14. Средства массовой информации постсоветской России: Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. "Журналистика" / Я. Н. Засурский, Е. Л. Вартанова, И. И. Засурский и др.; Под ред. Я. Н. Засурского — М.: Аспект-Пресс, 2002. — 302 с.
15. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. — М.: АСТ, 2002. — 319 с.
16. Хелд Д., Макгрю Э. Глобальные трансформации. — М.: Праксис, 2004. — 619 с.
17. Чічановський А. А., Старіш О. Г. Інформаційні процеси в структурі світових комунікаційних систем: Підруч. — К.: Грамота, 2010. — 568 с.
18. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций: Монография / Междунар. ин-т Питирима Сорокина — Николая Кондратьева. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Экономика, 2003. — 411 с.

В умовах глобалізованого світу відбувається і глобалізація засобів масової інформації. Проаналізовано підходи до розуміння глобалізації засобів масової інформації та вплив цих процесів на глобальну інфраструктуру.

В условиях глобализованного мира происходит и глобализация средств массовой информации. Проанализированы подходы к пониманию глобализации средств массовой информации и влияние этих процессов на глобальную инфраструктуру.

In a globalized world takes place globalization of the media. Approaches to understanding the globalization of the media and the impact of these processes on the global infrastructure.

Надійшла 6 вересня 2011 р.